

РУСИФІКАЦІЯ ВЧОРА, СЬОГОДНІ... І ЗАВТРА?

(Ким і як воно «історично складалося»,
ким і як «історично складається»)

Русифікація – термін, що широко вживається з кінця XIX та початку XX ст. (хоч зустрічаємо його ще в О. Герцена, В. Соловйова), – спершу в політичній публіцистиці, а потім в історичній науці та в політології, – на означення процесів, що мали забезпечити імперську інтеграцію народів Російської імперії, а пізніше, в іншій якості, народів СРСР, доповнюючи бажану політичну лояльність мовно-культурною асиміляцією, – і тим самим позбавити їх власної ідентичності. У XVIII–XIX ст. офіціоз користувався терміном «*обрусение*». В українському дискурсі вживається також термін «*російщення*», інколи (в минулому) – також «*московщення*». Деякі дослідники воліють говорити про «*денаціоналізацію*», «*деукраїнізацію*», «*асиміляцію*».

Русифікація – тривалий історичний процес, соціально-політичний і культурний зміст якого та форми могли змінюватися.

Русифікація в Російській імперії

Інколи *русифікацію* розуміють редуковано – тільки як мовну асиміляцію неросійських народів. Але остання є лише її складовою частиною, причому операційною і в історичному плані не завжди вирішальною. Для держави (на відміну від окремих ідеологів чи «культуртрегерів») метою було не саме собою впровадження російської мови, а використання її в геополітичній експансії. Навіть коли йшлося про малі народи й племена Росії, то мовна асиміляція поєднувалася з витісненням місцевих релігійних культур і примусовим насадженням офіційного православ'я, із зміною етнічного складу населення, що й готувало ґрунт для мовного рівня *русифікації*. Від самого початку колонізації дуже вживаним

і дійовим був аргумент від єдинокровності й братерства. Його спрямовувано не лише проти братів-слов'ян, а й проти тубільних народів сходу Росії. Приміром, нижегородський архієрей Дмитрій Сеченов за часів імператриці Єлисавети Петрівни у своїх спробах перехрестити мордву наказав розкопати мордовський поганський цвинтар, а коли тубільці повстали, мотивував свої дії тим, що мордва – це й зовсім не мордва, а трохи переінакшені росіяни: «...Старые русские идолопоклонники, по-мордовски говорить не умеют, а говорят ярославским наречием, рознясь от русских нижегородцев»¹.

Уславлений пізнішими русифікаторами загін Єрмака, що його подають як стихійний народний рух на Схід, насправді був організований уральськими заводчиками Строгановими. «А по Строгановской летописи дело было так. “В лета 1579 года, апреля в шестой день, слышали Семён, Максим и Никита Строгановы от достоверных людей о буйстве и храбрости поволжских казаков атаманов, Ермака Тимофеевича с товарищами, которые на Волге ногайцев побивают и ардобазарцев грабят. Прослышав про их буйство и храбрость, написали им Строгановы и подарки послали, с приглашением, чтобы казаки пришли к ним в их чувовские городки и острожки на помощь им...”». Прибуло їх 540 чоловік. Пробыли вони тут більше двох років, «сражаясь с татарами и отставая от них городки и крепости» (це вже не з літопису, а від авторки історичної повісті. – *І. Дз.*). «А затем Строгановы снабдили вольное войско всем необходимым – пушками, ружьями, свинцом, порохом, съестными припасами, построили для них различных размеров лодки и в помощь им отпустили триста человек из своих ратников.

Вот вам путь, – указал Семён Ермаку, прощаясь с ним при отправлении в поход, – через Камень перейдёте, в Сибирь вступите и земли салтанские под руку царя батюшки приведёте!

– Так начался знаменитый поход Ермака Тимофеевича, завоевавшего для России Сибирь»².

¹ Соловьёв С. М. История России с древних времён. – СПб., 1864. – Кн. 5. – С. 209.

² Северцева-Полилова Г. Т. Сторожа заморского пути. Повесть из эпохи «именитых гостей» Строгановых // Историческая летопись. – 1914. – Кн. 12. – С. 1430–1431.

Ось така передісторія того, що нині багатьма подається як ніби-то стихійна і мирна колонізація Сибіру мало не самим трудовим людом російським.

Як це чинилося насправді, можна дізнатися, наприклад, з вогульського народного епосу «Янгал-Маа». Його перекладач і дослідник М. Плотников у передмові до видання писав: «Первым народом, которому суждено было принять удар русских завоевателей, двигавшихся к Сибири, были вогулы... При приближении русских поселений к Уралу вогулы оказали сильное сопротивление новым пришельцам и даже потом, в конце XVI века, оцепленные со всех сторон сетью крепостей-острогов, продолжали бороться с русскими.

Главная масса вогулов... превратилась после завоевания русскими в полубродячих звероловов, рыбаков и оленеводов. Ранее бодрый, воинственный, знавший рудное, кузнечное дело, ведущий торговлю и войны вогульский народ, угнетаемый русскими завоевателями, опустился, утратил прежние знания и, теснимый со всех сторон, ушел в труднопроходимые дебри» ¹.

А в самій поемі читаємо:

Отобрали нашу землю,
 Наши реки и уголья,
 Обложили наши дымы
 Непомерной тяжкой данью,
 Взяли жен, а мы рабами
 Стали им служить покорно...
 ...Прилетела смерть немая,
 Посылая нам болезни,
 На оленей мор звериный...

І про завойовників:

С каждым днём их было
 больше
 Наш народ же уменьшался...

Пізніше, завойовуючи нові землі, Катерина II вимагала «водворения в стране русских» ² – у точній відповідності до того, як це рекомендував Макіавеллі: «Для сохранения приобретенных одним

¹ Плотников М. А. Янгал-Маа, вогульская поэма. – М.: Л., 1933 – С. 9–11.

² Див.: «Очерки Ливонии» у кн.: Чтения в Императорском обществе истории и древностей российских. – Т. 2 (апрель–июнь 1865). – Р. 5. – С. 99.

из самых действенных и верных средств было бы водворение там на жительство самого завоевателя»¹.

Водночас ще тоді у великих масштабах здійснювалася славнозвісна згодом «горизонтальна ротація» не лише чиновницьких кадрів та церковнослужителів, а й цілих контингентів людності (як от переселення запорозьких козаків на Кубань або пізніші плани насичення Польщі «обрусительским» елементом). Недвозначне пояснення давав цьому феномену Герцен: «Наше правительство, не любя чистых национальностей, всегда старалось мешать и тасовать их елико возможно. Разрознённые племена бывают кротче, и, видно, правительственный желудок удобнее переваривает смешанную кровь, в ней меньше остроты»².

Характерно, що Єлисавета, а потім Катерина II і Потьомкін заселяли південь України переселенцями з далеких країв, насамперед сербами та німцями (певно, не в останню чергу й тому, що зрушувати з місць українських кріпаків не було вигідно економічно й зачіпало б інтереси російських та польських поміщиків). Дослідник подає цікавий момент з історії заселення «Новороссии»: «Екатерина так увлеклась этой идеей, что серьёзно отнеслась к плану Потёмкина выпросить у английского правительства приговорённых к каторжным работам для освоения причёрноморских степей. Посол в Лондоне Семён Воронцов гордился тем, что сумел остановить эту “благодетельную меру”»³.

Заохочення іноземної імміграції було однією з улюблених «просвітницьких» програм Катерини II, і пасивний спротив цьому з боку гетьмана Розумовського та козаків був серед причин, що прискорили ліквідацію Гетьманщини⁴.

Характер, зміст і тривалість *русифікації* залежали від того, коли і за яких обставин вона чинилася, числом політичною волею здійснювалася, який народ і в який історичний період її зазнавав, як при цьому поєднувалися цілеспрямовані державні акції та явища стихійної міграції населення.

¹ Макиавелли Н. Сочинения. – М.: Л., 1934. – С. 217.

² Герцен А. И. Освобождение крестьян в России и польское восстание // Колокол. – Лондон, 1865. – Ч. 195. – С. 1602.

³ Эйдельман Н. Я. Грань веков. Политическая борьба в России. Конец XVIII – начало XIX столетия. – М., 1986. – С. 10.

⁴ Див.: Когут Зенон. Російський централізм і українська автономія. Ліквідація Гетьманщини 1760–1830. – К., 1996. – С. 94–96.

«Від самого свого створення Російська Імперія більш або менш свідомо проводила політику культурної та соціальної асиміляції. Поки вона застосовувалася до народів, чий рівень цивілізації можна було вважати нижчим, ніж у росіян, ця політика виявлялася досить успішною. Та після завоювання і включення в імперію народів з однаковою або вищою цивілізацією почали з'являтися проблеми. Інородні верхи з матеріальних, соціальних і політичних причин прийняли асиміляцію, тоді як нижчі класи, що не сподівалися від цього вигід, відреагували зовсім інакше. Так було, коли місцеві мови, культура і релігія виявлялися достатньо сильними для встановлення розвиненого почуття етнічної самосвідомості»¹.

У багатьох випадках успіх русифікації залежав від збройного придушення національного життя (Татарстан, Башкортостан, Якутія, Бурятія – особливо в період піднесення національних рухів у революцію 1905–1907 та пізніше); окрема сторінка тут – Північний Кавказ.

Русифікація України починалася з ліквідації залишків її державності за Петра I і Катерини II та супроводжувалася уніфікацією законодавства й адміністративного устрою, дискримінаційними заходами супроти українського ремісництва й підтримкою російської торгівельної експансії, а водночас обмеженням безпосередньої торгівлі Гетьманщини з Європою, що поклато край розвитку українських міст. Від 1720 року, з указу Петра I про заборону друкування книжок українською мовою та зв'язання церковнослов'янських видань із московськими зразками (щоб ніякої різниці й особливого «наречія» в них не було), – набрали системності переслідування українського книгодрукування. 1769 року Священний Синод відхилив клопотання Києво-Печерської Лаври про дозвіл друкувати букварі українською мовою.

Сутність політики *русифікації* на цьому етапі висловила Катерина II в інструкції генерал-прокуророві кн. Вяземському: «Сии провинции (малися на увазі Лифляндія, Польща й Україна. – *І. Дз.*) надлежит легчайшими способами привести к тому, чтобы они обрусели и перестали бы глядеть, как волки к лесу [...] Когда же

¹ *Раев Марк.* Понять дореволюционную Россию. Государство и общество в Российской империи: Пер. с франц. – Лондон, 1990. – С. 259.

в Малороссии гетьмана не будет, то должно стараться, чтобы век и имя гетьмана исчезло»¹. Для цього рекомендувалося заохочувати незгоди між гетьманом і полковниками, мати серед них донощиків; Катерина II, будши великою майстринею соціальної демагогії (згадаймо, як вона малювала французьким просвітителям щасливе життя, під її скіпетром, російського народу і особливо закріпаченого селянства), виступала визволителькою української людності від гніту тамтешніх «маленьких тиранов» – ці її ідеї докладно розвинуті в «записке» Г. Н. Теплова «О неурядках, которые происходят ныне от злоупотребления прав и обыкновений, грамотами подтверждённых Малороссии»². «Маленьких тиранов» слід було обмежити задля великих – величезні землі та їхню людність віддавано фаворитам Катерини. Закріпачення й інші утиски України також провадилися «для урівнення свободою малоросійського равно подданного же ея Императорского величества народа», так, Єлисаветою Петрівною «достойно, хотя и бессознательно, был отпразднован столетний юбилей присоединения Малой России к Великой в 1654 г.»³.

Зрештою, у «визвольній» мотивації нічого нового немає: всі великі тирані і завойовники діяли в інтересах народів, які підкоряли, та на прохання їхніх представників. Ось що писав біограф Тамерлана від його імені: «Населення Мавераннахра і почесні особи з'явилися до мене з заявою, що в усіх містах і поселеннях цієї області народ знемагає під гнітом несправедливості і жорстокості правителів, що там запанували... Збентежений таким проханням народу, я послав гінця до аміра Гусейна і запропонував йому взяти участь у визволенні Мавераннахра від жорстоких володарів»⁴.

Звичайно ж, посилення на прохання народу, як завжди, були свідомою політичною облудою, і Катерині II довелося довго і вперто долати опір української шляхти, козацтва і міщанства⁵.

¹ Див.: Сборник Императорского Русского общества. – 1871. – Т. 7. – С. 348; Соловьёв С. История России. – М., 1876. – Т. XXVI. – С. 39.

² Див.: Кулиш П. Записки о Южной Руси. – СПб., 1857. – Т. 2. – С. 175–196.

³ Соловьёв С. М. История России с древних времён. – СПб., 1864. – Кн. 5. – С. 787.

⁴ Цит. за: Юлия Латынина. Демократия и свобода // Новый мир. – 1994. – № 6. – С. 157.

⁵ Див., напр., у праці: Когут Зенон. Російський централізм і українська автономія: Ліквідація Гетьманщини 1760–1830. – К., 1996.

Слідом за зовнішнім мало йти «внутрішнє» завоювання. «Народ, доколе сохранит веру, язык, обычаи и законы, не может считаться покорённым»¹.

Ще 1685 року Київську метрополію передано під зверхність московського патріарха, що дало початок ліквідації традиційно самоврядного церковного життя в Україні.

1693 року заборонено привозити книжки українського друку до Москви. 1720-го Петро I видає указ про припинення друкування книг у Києво-Печерській та Чернігівській друкарнях. Далі йдуть одна за одною постанови Петербурзького Синоду, спрямовані проти українського друкарства: 1755, 1766, 1775, 1786 рр. Катерина II видає 1784 року указ про обов'язковість викладання російською мовою в усіх училищах імперії (в Києво-Могилянській академії її запроваджено, волею імператриці, ще 1763 року).

Поступово звужувалася сфера дії традиційного українського судочинства й права, аж поки 1831–1835 рр. скасовано магдебурзьке право в Києві, а 1842 – судочинство за Литовським статутом і запроваджено у всіх сферах систему російських законів та судів.

Козацьку верхівку зваблювали перспективою одержання дворянства та високих чинів на російській службі.

Вдавалися навіть до послуг Гіменей: цариця Анна Іоанівна видала «секретнейший» указ, в якому радила «побуждать их (козацьку шляхту. – *І. Дз.*) искусным образом вступать в свойство с великороссиянами»².

Водночас інтелектуальна еліта, з учених Києво-Могилянської академії та ін., за умов політичної безперспективності Гетьманщини, бачила в Росії ширший простір для своєї культурної та православної діяльності, почасти й сподіваючись модернізувати російське церковне (та й державне) життя. Участь «київських учених» та релігійних діячів у культурному й церковному житті Росії XVII ст. загальновідома. Проте їхні амбітні плани «використати» Московську державу задля утвердження свого варіанта православної культури обернулися трагічними втратами для України. Церква як була, так і залишилася в Росії підвладною державі. «Майже

¹ О необходимости ввести во все Губернии и Области Империи Русские Органические законы // Чтения в Императорском обществе истории и древностей российских. – Т. 3 (июль – сентябрь 1865). – Р. 5. – С. 181.

² Див.: Соловьёв С. М. История России с древних времён. – Т. XX. – С. 582.

всі великі князі робили з церквою, що їм заманеться, ще задовго до того, як урешті-решт Петро I перетворив її просто на одну з гілок влади»¹. Така ж доля спіткала й колись самоврядну українську церкву. А відтік київських учених до Росії знекровив українське духовне життя. «Факт початкового впливу Києва на Москву і Санкт-Петербург зробив українців вразливішими на пізнішу “русифікацію”. На середину XIX століття Україна виявилася значною мірою культурно вичерпана і залишилася на культурному узбіччі»².

Отже, створювалася своєрідна комбінація негативних (обмежувальних, заборонних, репресивних) чинників і, так би мовити, «позитивної» мотивації, без якої процеси *русифікації* мали б меншу перспективу. Таке поєднання буде характерним і надалі – в мінливих пропорціях.

Про другу половину XIX ст. дослідник пише: «Це була доба рішучої, невільної і доброю волею русифікації привілейованих українських груп. Усе, що було на Україні видатного й талановитого, все те, здавалося, потяглося до столиць, дослужуючись там до високих становищ (міністри Завадовський, Кочубей, Трошинський, канцлер Безбородько) або пристаючи до російського літературного та наукового життя, як літератори Емін та Рубан, архівіст Бантиш-Каменський, учений медик Амбодик-Максимович. Слідом за старшинськими дітьми йдуть діти духовенства та козацтва. Русифікація переходить з вихованців петербурзьких та московських шкіл на академічну молодь провінції – Харкова та Києва»³.

Важливим етапом *русифікації* України стала проведена з ініціативи Катерини II ліквідація українського шкільництва (в другій половині XVIII ст. вже занепаłego внаслідок деградації громадсько-політичного життя в Україні) і уніфікація освіти під приводом її модернізації – запровадження т. зв. народних шкіл. Це мало бути зроблене, звісно, на прохання самих малоросів. Катерина писала графу Петру Румянцеву: «Желаю, чтобы вы тамошних нескольких называемых панов склонили к подаче челобитной, в которой бы

¹ Кінан Едвард. Російські історичні міфи. – К., 2001. – С. 29.

² Вілсон Ендрю. Українці: несподівана нація: Переклад з англ. – К., 2004. – С. 129.

³ Зеров М. Нове українське письменство. Історичний нарис. – К., 1924. – С. 8–9.

они просили об лучшем у них учреждении школ и семинарий; и если можно, о положении духовенства в штатское состояние от духовных или светских такую же челобитную иметь, то б мы уже знали, как начинать»¹. «Тамошних нескольких называемых панов», звичайно ж, як завжди, було знайдено.

Імператриця все робила з великим знанням справи; вона, як відомо, цікавилася історією України і навіть просила надсилати їй рідкісні матеріали з монастирських архівів. Пізніший апологет її політики особливо відзначає її розуміння ролі шкільництва та мовного чинника: «Литва, Малороссия и часть Украины были присоединены в царствование Екатерины II. Тогда же приняты были и серьёзные меры к тому, чтобы укрепить и поддержать русский народ и русское направление в этих губерниях. Наиболее целесообразными мерами для этого признаны были русский язык и русские школы»².

Особистий секретар Катерини II О. В. Храповицький 20 жовтня 1782 року записує її слова: «Заведением в России народных школ разнообразные в России обычаи приведутся в согласие и исправятся нравы». І там само: «Коль скоро заведутся и утвердятся народные школы, то невежество (маються на увазі ті самі “разнообразные обычаи” та “развратные мнения” про національну “рознь”, тобто різницю, відмінність. – *І. Дз.*) истребится само собою: тут и насилья не надобно»³. Під народними школами розумілися офіційні російські.

Звичайно ж, без насильства не обходилося. Як писав Салтиков-Щедрін, «без кнута нельзя – как же без кнута». Справа не була такою простою.

Тут треба зауважити, що на Слобідській Україні ще з другої половини XVII ст. «закладалися школи, що їх правдиво можна назвати народними, бо тодішня світська й духовна влада творцями їх не були. Повставши в наддніпрянських землях у боротьбі народу за свій національно-культурний розвиток, стали вони аж до 20-х

¹ Соловьёв С. М. История России с древних времен. – Кн. 6. – С. 122.

² Проф. П. И. Ковалевский. Национализм и национальное воспитание в России: В двух частях. – Издание третье, дополненное. – СПб., 1912. – С. 21.

³ Храповицкий А. В. Памятные записки // Чтения Императорского общества истории и древностей российских. – Т. 2 (апрель – июнь 1862). – Р. 2. – С. 4.

років ХІХ ст. на всю Україну за єдині початкові школи, а тому їх значіння в освіті народу – поважне»¹.

Тобто: «народні» школи Катерини ІІ не змогли замінити оті «правдиво народні», хоч останні й деградували. Тож справу продовжено – 1804 року видано «Устав учебных заведений, подведомых Университету» (Харківському) – він «став за перший законодавчий акт, що поклав підвалини під російську початкову школу». Ця школа «була чужа народові й соціально, як один із проявів кріпацько-бюрократичного режиму на Україні, що постачала попервах “всякого рода сутяг и ябедников, которые были несимпатичны для народа”, за виразом акад. Сухомлінова». Але на початку ХІХ ст. ще «українська стихія панувала не лише між учнів, а й між учителів, про що промовляють спогади видатного вчителя харківської гімназії Т. Селіванова, що був потім за директора шкіл “Области войска Донского”. “Мы застали”, пише він, “уже в 1807 г. в училищах самого Харькова учителей, что так и резали по-украински с учениками; да мы, то-есть новоприбывшие из семинарии учителя, по распоряжению начальства, сломили их и приучили говорить по-русски”. Зрештою часто-густо “учні з офіційної школи йшли до старої дячківської”. Вона ще довго так-сяк “обслуговувала культурні потреби мас”, а тим часом “уряд кинув освіту народу напризволяще”; це офіційно й виголосив міністер освіти адмірал Шишков, 1824 р., сказавши, що “обучать весь народ – принесло бы более вреда, нежели пользы”»².

Це був не останній удар по українському шкільництву...

Стратегія русифікації вдосконалювалася в боротьбі з польськими революціями. Після придушення повстання 1830–1831 рр. закрито Варшавський університет, Політехнічний інститут і низку інших навчальних закладів. Шкільні програми було приведено у відповідність до російських. Скасовано викладання історії Польщі як окремого предмета, вона стала частиною курсу російської історії. Викладанню російської мови приділялося багато уваги, а знання її стало обов’язковим для чиновників, і було запроваджено курси для її вивчення. Відповідні акції були частиною т. зв.

¹ Гніп Михайло. Початкова освіта на Слобожанщині першої половини ХІХ ст. (до 1837 р.). // Збірник науково-дослідчої катедри історії української культури. – Харків, 1930. – Т. X. – С. 139.

² Там само. – С. 137, 139, 148, 153.

«русского дела». Але цього здавалося недостатнім. Радикальніші заходи пропонував активний провідник «русского дела» полковник Г. В. Новицький у доповідній записці, поданій 1848 року Миколі I: усіх місцевих чиновників-католиків масово перевести «во внутренние губернии империи» та замінити їх російськими діячами; замість Віленського університету, Медико-хірургічної та Духовної академій, Кременецького ліцею – «гнездилищ зародышей крамол и злоумышлений поляков против Престола отечества» – створити російські навчальні заклади; російську історію зробити «одним из главнейших предметов в учебных заведениях Западного края»¹.

Аналогічним чином Дерптський (Тартуський) університет було перетворено на знаряддя русифікації: «Не желаем, чтобы он был духовным рассадником нерасположения... к господствующему народу»².

Після придушення повстання в Польщі царат став на шлях рішучих «реформ», метою яких було, словами міністра внутрішніх справ Блудова, «отвратить от всего, могущего возбуждать неуместное сожаление или надежды»³.

Характерно, що всі ці сакраментальні формули про «неуместные сожаления и надежды», «мечты», «фантазии» і т. д. через кільканадцять років були повторені майже дослівно – вже стосовно України – при викритті Кирило-Мефодіївського братства.

Заходи, розроблені щодо Польщі, стосувалися не лише польських етнічних земель, а й тих, де був сильний польський шляхетський елемент – «губерний, от Польши возвращенных»: Вітебської, Могилівської, Гродненської, Віленської, Мінської, Білостоцької, Київської, Подільської, Волинської. Полонізацію тут замінювали на русифікацію. Щодо темпів і способів «преобразования народного духа и водворения русской в этом крае национальности»

¹ Уляновський Василь. «Русское дело в Северо-Западном крае» через призму історії магнатських родів Сапег та Радзивіллів. – К., 1998. – С. 37.

² Див. у ст.: Бодянский О. Замечания на проект общего Устава Императорских Российских Университетов // Чтения Императорского общества истории и древностей российских. – Т. 2 (апрель – июнь 1862). – Р. 5. – С. 218.

³ Див.: Пушкиревич К. А. Преобразование духа народности. Эпизод из истории руссификации Белоруссии. – В кн.: Известия Академии наук СССР. Отделение общественных наук. VII серия. – 1932. – № 1. – С. 15.

серед високих царських сановників не було згоди. Так, генерал-губернатор гродненський, білостоцький і мінський князь Долгоруков радив робити все поступово, водночас «строго притом наблюдать за движением умов, отвращать в понятиях всякое уклонение от истинных начал, беспрерывно внушать и одобрять приверженность к престолу и отличать тех, которые постоянно показывают её в поступках своих и стараются сколь возможно сближаться ко всему русскому»¹.

Натомість міністр державного майна граф Кисельов пропонував рішучіші кроки колонізації: «Мерою вольного переселения русских промышленников предполагается образовать в западных губерниях купеческое и мещанское сословие из коренных русских, которое даст новое движение торговле и в смутные обстоятельства послужит важною для правительства опорю». Мабуть, останній аргумент (щодо «смутных времен») справляв особливе враження, тому в «Комитете по западным губерниям» був схвалений: «Эта мера усилит промышленность, уменьшит исключительное влияние евреев на коммерческие обороты и, что важнее всего, посеет в крае русские начала и водворит русское население, которое более всего может послужить если не к слитию, то, по крайней мере, к теснейшему сближению Западного края с коренной Россией»².

Усе це мало прямий стосунок до України, оскільки вона була, словами сучасного французького дослідника Даніеля Бовуа, ареною «боротьби між двома імпералізмами, де ставкою були українські душі. Душі в адміністративному значенні, як виконавці підневільної праці, і душі в прямому сенсі, бо їх треба було вирвати зі сфери польського впливу і переробити на вірних підданих царя»³.

Царська адміністрація вміло використовувала соціальний антагонізм між польськими феодалами та шляхтою з одного боку й українським селянством з іншого. Вона намагалася обмежити *полонізацію*, але з метою розширення простору *русифікації*. Власне, українську людність вона розглядала як «русских», більш або

¹ Див.: *Пушкаревич К. А.* Преобразование духа народности... – С. 20.

² Див.: Там само.

³ *Бовуа Д.* Шляхтич, кріпак і ревізор. Польська шляхта між царизмом та українськими масами (1831–1863). – К., 1996. – С. 68.

менш «ополяченних», що їх слід було повернути в лоно «рускости». Всякі вияви національного самоусвідомлення та «сепаратизму» вистежувалися і викорінювалися. Репресії проти кирило-мефодіївських братчиків супроводжувалися системою упереджувальних заходів як політико-ідеологічного, так і фіскального порядку. У таємному листі шефа жандармів графа Орлова так викладено суть «высочайше утверждённого решения дела об Украйно-славянском обществе»: рекомендовано вченим, «чтоб они рассуждали сколь возможно осторожнее там, где дело идёт о народности или языке Малороссии и других подвластных России земель, не давая любви к родине перевеса над любовью к отечеству, империи и изгоняя всё, что может вредить последней любви, особенно о мнимых настоящих бедствиях и о прежнем, будто бы необыкновенно счастливом, положении подвластных племён, чтобы все выводы учёных и писателей клонились не к возвышению Малороссии, Польши и прочих стран отдельно, а Российской империи, в совокупности народов, её составляющих»¹.

Ідея «общего отечества» відповідала вже зрілішій концепції *русифікації* і мала правити за «позитивну» мотивацію до неї. У створення її зробили помітний внесок російські слов'янофіли. Не випадково той же граф Орлов підкреслював різницю між «українофільством» і слов'янофілами, яких почасти захищав перед царем: «...Славянофилы... в высшей степени полезны: они суть двигатели в государстве, орудия саостоятельности и могущества его, так что правительство должно пользоваться ими и поощрять тех, которые действуют в истинно русском духе»².

Хоч російське слов'янофільство мало різні відтінки, однак загалом слов'янофіли розглядали «малоросів» як гілку триєдиного «русского народа» (великоруси, малоруси, білоруси) і, примирливо або і з симпатією ставлячись до їхніх етнографічних особливостей та літературних спроб місцевого характеру, водночас заперечували національну суб'єктність України, право на власну мову (лише «наречие», гілка російської) та повноцінну літературу.

Один із найбільш яскравих ідеологів панрусистського «общего отечества» Іван Аксаков писав у своїй газеті «День»: «В отношении

¹ Кирило-Мефодіївське товариство. – К., 1990. – Т. 1. – С. 81.

² Див.: Янковский Ю. 3. Из истории русской общественно-литературной мысли. – К., 1972. – С. 11.

к древним русским областям, населённым нашими кровными, единоверными братьями, малорусами, червонорусами, белорусами, Россия опирается на несомненное из всех прав, – нравственное право или, вернее сказать, нравственные обязанности братства»¹.

Ці «нравственные обязанности братства» і не дозволяли І. С. Аксакову визнати за білорусами й українцями те, що було риторично проголошене для всіх інших: «Мы стоим за полную свободу жизни и развития каждой народности». Але: «Белоруссов мы считаем своими братьями, по крови и по духу, и думаем, что русские всех наименований должны составлять одну общую сплошную семью»; «Малороссийского вопроса для Малороссии вовсе и не существует»; «Малорусского вопроса вовсе не существует уже и потому, что этот вопрос общерусский, земский, народный, вопрос всей русской земли, столь же близкий жителю Пензы, как и жителю Волыни. Заднепровская Украина и Белоруссия – не завоёванный край, о котором можно спорить, а часть живого тела России: здесь нет места ни вопросу, ни спору»².

Це не нове; ще 1845 року про офіційні імперські версії української історії Шевченко в поезії «Стоїть в селі Суботові» писав:

Байстриюки Єкатери́ни
Сараною сі́ли.
.....
Кажуть, бачиш, що все то те
Таки й було наше,
Що вони тільки наймали
Татарам на пашу
Та полякам...

Пізніше, 1858 року, Шевченко не прийняв пропозицію Михайла Максимовича співробітничати із новоствореним слов'янофільським журналом «Парус», пояснивши: «“Парус” у своєму універсалі перелічив всю слов'янську братію, а про нас і не згадав, спасибі йому. Ми вже, бач, дуже близькі родичі. Як наш батько горів, то їх батько руки грів»³.

¹ Аксаков І. Наши нравственные отношения к Польше // Аксаков І. Полн. собр. соч. – М., 1886. – Т. 3. – С. 7.

² Там само. – С. 15, 16, 132–133.

³ Тарас Шевченко. Зібрання творів у шести томах. – К., 2003. – Т. 6. – С. 176.

Слов'янофіли «облагородили» цю офіційну версію риторикою «братства» і «єдинокровности», і в такому «облагородженому» вигляді вона служила і М. Каткову, і В. Шульгину, і С. Щоголеву, і всім залюбленим в Україну московським і київським «русским националистам» початку ХХ ст.; непохитно дотримуються її і повсюдисущі новітні «єдиноділимці» та пропагатори «русского мира», в тому числі з нині владного «українського» політикуму. Особливої висоти в патетиці імперсько-власницької любові до України сягав М. Катков. Читаймо: «...Мы любим Украину, – любим как часть нашего отечества, как живую и дорогую часть нашего народа, как часть нас самих, и потому-то нам так ненавистна (! – це вічна правда! – *І. Дз.*) всякая попытка внести чувство *твоего* и *моего* в отношении Украины к России»¹. Хто ж не любив Україну як своє *дорогоцінне*?! Саме так любили Україну всі російські царі (Єлисавета Петрівна молилася: «Боже, возлюби меня так, как я возлюбила народ сей милый и незлобивый», а Катерина II навіть мріяла перенести столицю на Дніпро: дуже їй сподобалися «благорастворенный воздух и теплота климата», – це зворушливе визнання можна прочитати в щоденнику, який вів її секретар Храповицький, хоч справа, звісно, далеко не тільки в кліматі). Всі казенні російські патріоти дуже любили «благодатный юг» – Малоросію. І всі поміщицькі та бюрократичні п'явки, і вся крамарсько-чиновницька сарана дуже любили Україну – як *своє*. Особливо ж любили і люблять її принципіві українофоби й войовничі російські націоналісти – люто, неподільно, на смерть, по-братерському.

Ще Чернишевський у статті «Народная бестолковость» вказав на справжню суть цих братерських почуттів: «Толкуют о любви нашей к славянским племенам. Но дело тут вовсе не в любви к ним, а в эгоистическом расчете подчинить нам их, – тут не желание добра им, а желание увеличить собственное могущество».

Можна сказати, що таке егоїстичне бажання панувало і в ставленні до перших кроків нової української літератури. Частина російських журналів виявила прихильність до неї, оцінила талант Шевченка. Далося взнаки і те зацікавлення всім українським, що було характерним для російської інтелігенції першої третини ХІХ століття. Однак дедалі більше російська суспільна думка в ставленні

¹ Катков М. Н. 1864 год. Собрание передовых статей Московских Ведомостей. – Выпуск третий. – М., 1887. – С. 116.

до українського літературного відродження розколюється: поряд з голосами підтримки лунають гучніші голоси недоброзичливості. Вгадуються в них не лише смакові та естетичні моменти, а суто політичні: український літературний «сепаратизм» розглядається як загроза послаблення «общерусской» літератури, як посягання на її домінування. Тут заперечники української літератури, незалежно від їхніх особистих мотивів, об'єктивно ставали прихильниками русифікації.

Одним із постійних аргументів русифікаторів було посилення на те, що за наявності «общерусской» літератури й мови немає ані потреби, ані достатніх сил та імпульсів для розвитку української літератури й утвердження народної мови як літературної. У рецензії на «Кобзар» Тараса Шевченка в журналі «Сын Отечества» писалося: «Мы уже несколько раз говорили, что всю нынешнюю искусственную малороссийскую поэзию считаем шалостью и прихотью и признаёмся, не понимаем, как можно людям с дарованием заниматься такими пустяками?.. Жаль видеть г-на Шевченко, когда он уродует мысли и русский язык, подделываясь под хохлацкий лад! У него есть душа, есть чувство, и его русские стихи, вероятно, могли бы прибавить долю хорошего в нашу настоящую русскую поэзию»¹. На таке Шевченко відповідав: «Теплий кожух, тільки шкода – // Не на мене шитий. // А розумне ваше слово // Брехнею підбите». Писав він і російською мовою, але геній його потребував української.

Про неможливість літератури українською мовою – мовою, від якої відмовилося «образованное общество», – не раз говорив Белінський, зокрема в рецензії на альманах «Ластівка» Є. Гребінки: «Хороша литература, которая только и дышет, что простоватостью крестьянского языка и дубоватостью крестьянского ума». Несподіваний снобізм «революційного демократа» засвідчує надто приблизне уявлення його про селянський розум і селянську мову.

Подібне говорилося й пізніше, навіть тоді, коли нова українська література стала фактом, коли поезія Шевченка засвідчила її незаперечне місце в усьому слов'янському світі. Це створювало атмосферу психологічного тиску на діячів українського культурного життя, і цей тиск відігравав не останню роль у механізмі русифікації.

¹ Сын Отечества. – 1840. – Т. II. – С. 836.

Один із найвідоміших сучасних російських дослідників «українського питання» в Російській імперії відзначає: «Литературные опыты на “малорусском наречии”, отражавшие специфику местной жизни, вызывали благожелательный интерес в Петербурге и Москве как часть русской литературы, но попытки трактовать это “малорусское наречие” как отдельный от русского, самостоятельный украинский язык были для сторонников большой русской нации неприемлемы»¹.

Це була важлива складова концепції «большой русской нации», в якій українців треба було утримати будь-що, викорінюючи всіляке «мазепинство» і «отщепенство». «В тот момент, когда малоросс принимал украинскую, исключаящую общерусскую, идентичность, он, в отличие от представителей других этнических групп, становился в глазах сторонников концепции большой русской нации отступником»².

Передова російська інтелігенція ставала в захисті права українського народу на вільний розвиток власної культури та вільне користування рідною мовою, визнаючи її незамінні цінності. «Признаем же раз навсегда, – писав Герцен, – за непреложную истину, что **никого** не надобно ни **русифицировать**, ни **полонизировать**. С какой стати украинец, напр., променяет свою простодушную речь – ту, на которой он говорил на свободных радах, ту, на которой сохранена в его песнях вся история, – на язык предательского правительства, постоянно обманывавшего Малороссию, на язык той преступной женщины, которая одной рукой вооружала гайдамаков, другой подписывая указы об укреплении казаков за своими наложниками? Разве великорусский язык не является на западе России языком **николаевским**... Пусть язык наш смоеет прежде следы подобиюстрастия, рабства, подлых оборотов, вахмистерской и барской наглости – и тогда уже начнёт поучать ближних»³.

Після смерті Миколи I і початку реформ Олександра II за умов деякої лібералізації режиму почалося нове піднесення українського руху. Повернулися до активної діяльності колишні кирило-мефодіївці. Після кількох спроб вдалося, хоч і з великим трудом,

¹ Миллер А. И. «Украинский вопрос» в политике властей и русском общественном мнении (вторая половина XIX в.). – СПб., 2000. – С. 39.

² Там само. – С. 40.

³ Герцен А. И. По поводу письма из Волыни // Колокол. – Лондон, 1861. – № 116. – С. 966.

налагодити випуск у Петербурзі журналу «Основа», навколо якого згуртувалася українська інтелігенція старшого й молодшого поколінь і який здобуває добру опінію і в російських літературних колах. На сторінках «Основи» публікуються численні матеріали з української історії та етнографії, а знамениті статті Миколи Костомарова «Две русские народности», «Правда москвичам о Руси», «Правда полякам о Руси» доводили національну особність українців, їхню відмінність як від росіян, так і від поляків. Формується концепція української народності. Публіцистика «Основи» обстоювала права української мови та її можливості бути органом національного життя, компетентно протистояла антиукраїнським виступам і слов'янофілів (стаття П. Житецького «Русский патриотизм. Ответ “Дню”» та ін.), і польських газет. Українофільські настрої ширяться і серед полонізованих шляхетських родин правобережної України (т. зв. рух «хлопоманів», з такими визначними постатями, як Володимир Антонович і Тадей Рильський). Великої ваги надається освітянській діяльності. Набуває сили орієнтація на працю серед селянства та міщанства. Пантелеймон Куліш видає популярні книжки для народу; хворий уже Тарас Шевченко задумує серію посібників з лічби, географії, етнографії, історії (але встигає видати, своїм коштом, лише «Букварь южнорусский» – великим як на той час тиражем: 10 тисяч примірників); у багатьох містах і селах України вчителі й студенти створюють безплатні недільні школи, в яких навчання велося рідною мовою. Загалом створюється ґрунт для нового національно-культурного відродження. Але й це піднесення було зупинене. Наляканий новим польським повстанням та можливістю його відлуння в Україні, царський уряд посилює русифікаційні заходи, в тому числі й на Україні.

Антиукраїнський компонент був незмінним складником антипольської пропаганди реакційного крила російської преси – особливо відзначалися «Московские ведомости» М. Каткова. Здається, жодне число газети гарячого 1864 року не обходилося без редакторської статті з обґрунтуванням необхідності впокорення поляків, викорінення з них почуття своєї національності та впровадження російської освіти й мови – звичайно ж, в інтересах самих поляків, з найкращих почуттів до них. «Именно из человеколюбия, именно из доброжелательства к самим Полякам, надобно же-

лать, чтобы чувство польской национальности, которое делает их непримиримыми врагами России, утратило в них свою силу». Після того, коли генерал М. Муравйов («Муравьёв-вешатель», як його називали на відміну від повішеного Муравйова-декабриста) «сломил мятеж» і «нанёс могущественный удар коренному злу, которым страдал этот край и которое издавна было источником его бедствий» – «положил конец тому двусмысленному положению вещей, которое делало этот край ни русским, ни польским», – після цього настав час рішучої мовної русифікації як гарантії викорінення «чувства польской национальности»: «...Усилия русского правительства к распространению русского языка в польском крае соответствовали бы ожиданиям не только русской и европейской, но и самой польской публики; они удовлетворили бы несомненным желанием большинства польского населения; они были бы согласны с интересами России, с интересами самих Поляков, с задачами, поставленными для нас историей, и наконец с видами человеколюбия»¹.

Катков уважно «моніторив», як тепер кажуть, і Україну, на яку його раз у раз виводили польські справи. Він гостро заперечує тим, хто закидав йому перебільшення української небезпеки. Пропонує звернути увагу на те, що «жалобы украинофилов» відрізняються від «сетований... Русского человека»: «...они выражают сожаление и досаду, что на Украине нет железной дороги, когда она уже есть между Москвой и Петербургом, и что украинские деньги тратятся на удовлетворение чуждых ей интересов». Звідси перехід до головного – Катков мислитель прозорливий. «Вот на какой симптом не худо было бы обратить внимание нашим порицателям. Взвесив его, они не стали бы так равнодушно относиться и к усилиям создать малороссийский язык и литературу. Великое дело язык и литература! Что разошлось в языке и литературе, то разошлось в духе, и того не свяжешь потом никакою материальной силой. (Ось що глибоко розуміли всі колонізатори і глибоко розуміють сучасні неокolonізатори, ставлячи це в основу своєї експансії. І чого не розуміють – чи вдають, що не розуміють – керманічі незалежної України! Але читаємо далі... – *І. Дз.*) Тільки історія створює мову літературну. А де історія України?.. Казачь

¹ Катков М. Н. 1864 год. Собрание передовых статей «Московских Ведомостей». – Выпуск третий. – М., 1887. – С. 192, 193, 659.

войны, – разве это история? Также точно ряд песен, воспевающих эти войны, – разве литература?»¹ Немає потреби полемізувати з людиною, яка не знала ні української літератури, скажімо, доби Бароко (а літературу Київської Русі, звичайно ж, тут до уваги не брала), ні унікальної народно-поетичної спадщини, визнаної у філологічному світі, ні української історії, пам'ятками якої зачитувалось багато росіян. А головне – не брала до уваги творчих сил народу і відповідно потенційних можливостей розвитку професійної культури. Втім, може, навпаки – якраз і брала до уваги, і саме це її лякало? Бо інакше чого ж боятися, якщо історії немає, література неможлива, про окреме існування нема чого й мріяти?!

Катков мислив стратегічно. Його тривожило «упущение предков»: вони доблесно здійснили збройне завоювання багатьох народів, але не досягли «нравственного завоевания» багатьох із них. «Упущение предков» тепер «должно быть восполнено ныне живущими поколениями»: «Торжество какой-либо народности над противными и чуждыми ей элементами не достигается развитием одной внешней силы. Обладая внешнею силой, господствующая народность должна стать ещё силою внутреннею, и в противных или чуждых ей элементах возбуждать интерес и стремление сближаться и сливаться с нею [...] Предки наши, по средствам своим, не могли совершить внутреннего слияния разнородных элементов, вошедших в область русского народа, но они создали эту область и утвердили её государственное единство. Потомки, “вошедшие в труд их”, получившие их наследие, довершат ли их дело, уплатят ли их долги или погубят и то, что им досталось? Сумеют ли они совершить внутреннее слияние, или, оставаясь при средствах предков своих, посреди изменившихся обстоятельств, пред лицом новых требований, они утратят и то единство, которое им завещано для дальнейшего плодотворного развития?»² Як бачимо, нащадки дістали від Каткова і Ко добру «дорожню карту» і вдавалися навіть до незнаних предкам «средств», а проте мети не досягли. Допустили розвал найбагатішої з імперій. І тепер постнащадки, в тому числі і з числа малоросів, безоглядних попихачів російського націоналізму, силкуються склеїти до купи розбиту посудину «русского

¹ Катков М. Н. 1864 год... – Выпуск третий. – С. 118.

² Там само. – С. 354–355.

мира». Нарікають на предків... А дарма. Ті робили все, що могли. І розуміли небезпеки, і вперед дивилися.

Ось після польського повстання та враховуючи інформації про український культурний рух міністр внутрішніх справ П. Валусєв видає таємний циркуляр про заборону друку наукових праць українською мовою; художні твори підлягали особливій цензурі.

Спроби української громади хоча б обмежити дію циркуляра нічого не дали. Міністр Валусєв записує у своєму щоденнику: «28 июля. Утром у обедни. Потом были у меня несколько лиц, в том числе Костомаров, сильно озадаченный приостановлением популярных изданий на хохольском наречии. Мягко, но прямо и категорически объявил ему, что принятая мною мера остается в силе»¹.

Слова циркуляра про те, що української мови «не было, нет и быть не может» у формі безсмертного бюрократичного афоризму не тільки узагальнювали понад столітній досвід адміністративної боротьби з нею, а й ставали дороговказом для наступних поколінь шовіністів. Але справа не обмежувалася мовними санкціями. Було заборонено недільні школи (згодом відновлено, але вже в незначній кількості); вислано за межі України ряд запідозрених у «сепаратизмі» діячів громад. Український рух вважають інспірованим іззовні, а М. Катков навіть пов'язав його із якоюсь нібито світовою змовою проти Росії.

Ще більшого удару українському культурному рухові завдав т. зв. Емський указ, підписаний Олександром II 30 травня 1876 року у німецькому місті Емсі, де цар відпочивав. До появи указу прислужилася доповідна записка помічника попечителя Київської навчальної округи, відомого українофоба М. Юзефовича, який відзначився ще при викритті Кирило-Мефодіївського товариства. Указ забороняв публікувати не лише оригінальні твори українською мовою, а й українські переклади з будь-яких мов, у тому числі й російської; провадити театральні вистави й концерти українською мовою; друкувати українські тексти під нотами пісень. Водночас заборонялося ввозити з-за кордону на територію Російської імперії будь-які книжки українською мовою. Цій забороні надавалося особливого значення, оскільки уряд убачав велику небезпеку в розвитку українського руху в підавстрійській Галичині, де друковано те, що неможливо було опублікувати в Росії, – не дарма Галичина дістала тоді назву «українського П'ємонту».

¹ Дневник П. А. Валусєва: В 2-х т. – М.; Л., 1961. – Т. 1. – С. 239.

На підставі Емського указу влада припинила культурно-освітню діяльність громад, ліквідовано навіть Південно-Західний Відділ Російського Географічного Товариства в Києві. Емський указ царя не був імпровізацією. Його ретельно готували. 27 серпня 1875 року головний начальник III Відділу *Собственной Его Императорско-го Величества* канцелярії генерал-ад'ютант Потапов адресує відповідним установам резолюцію імператора: «Государь император в виду проявлений украинофильской деятельности и в особенности переводов и печатания учебников и молитвенников на малорусском языке, – Высочайше повелеть соизволил учредить под председательством Министра Внутренних Дел и Министра Народного Просвещения, обер-прокурора Святейшего Синода, главного начальника III Отделения Собственной Его Величества Канцелярии и председателя Киевской Археологической Комиссии тайного советника Юзефовича» комітет «для всестороннего обсуждения этого вопроса»¹. На засіданні Комітету укладено «Проект к пресечению украинофильской пропаганды, составленный на основании доклада Юзефовича». Він і ліг в основу Емського указу. Комітет працював дарма і назвав найвідоміших із українофілів: Костомаров, Драгоманов, Чубинський, Куліш, Кониський... За результатами роботи Комітету міністр народної освіти Толстой дав вказівку про «необходимость самого тщательного и осмотрительного подбора преподавателей в учебные заведения округов Харьковского, Киевского и Одесского, причём со стороны совещавшихся лиц было выражено желание, чтобы оканчивающие курс в учебных заведениях которой-либо из губерний, входящих в состав вышепоименованных округов, были по мере возможности направлены в губернии того же округа»². Профілактику (висловлюючись мовою пізніших борців з українським «націоналізмом») проводили широко. Так, у «Деле об украинофилах и о доставлении списков учителей в Министерство Народного Просвещения с отметкой против каждого о неблагонадёжности» (22 червня 1876 – 17 грудня 1877) налічувалося 125 аркушів.

¹ «Архив Революции и Внешних Сношений в Москве». Дело III Отд. С.Е.И.В. канцелярии, I Экспед., 1875 г., № 85. Цит. за кн.: *Савченко Федір*. Заборона українства 1876 р. До історії громадських рухів на Україні 1860–1876-х рр. – Х.; К., 1930. – С. 204.

² Там само. – С. 211.

«При Олександрі II, після польського повстання 1863 р., яке відгукнулося в Київській губернії, почалася брутальніша русифікація, – писав Володимир Вернадський. – Вона виявилася у боротьбі з корінним українським населенням і чітко відобразилася в указі, піпаному Олександром II в Емсі у 1876 р., про заборону надалі друкувати українською мовою. Тому в Києві мого часу і в територіально українських університетах: Київському, Харківському, Одеському (Новоросійському) ідейні українські вчені не могли надійно влаштуватися. Навпаки, на історико-філологічних факультетах, де національні традиції могли виявлятися яскраво й сильно, підбір професорів був для України надзвичайно несприятливим. Систематично впродовж 40 років міністерство заміщало кафедри особами, які ставилися до українського руху різко негативно або й вороже. В цих університетах завжди існувала більшість, яка систематично проводила тенденцію русифікації»¹.

Де не допомагала «профілактика», вдавалися до репресивних та адміністративних заходів. О. Кониського, поета, автора віршамолитви «Боже Великий Єдиний», організатора недільних шкіл на Полтавщині, заслали до Вологди, а потім Тотьми; Павла Чубинського, автора вірша «Ще не вмерла Україна», дослідника-етнографа, за активну українофільську діяльність – до Архангельська; Петра Єфименка, історика і етнографа, – в Архангельську губернію; поет-байкар Леонід Глібов, редактор і видавець «Чернігівського листка», після його закриття був звільнений з посади вчителя гімназії і висланий з Чернігова; змушений був припинити свою просвітницьку діяльність Анатоль Свидницький, автор талановитої повісті «Люборацькі»...

Антиукраїнська спрямованість внутрішньої політики царизму досягла апогею за Олександра III, коли російський націоналізм став офіційною ідеологією влади. Справа дійшла навіть до царово указу про заборону хрещення українськими іменами (1881).

Важливу русифікаторську функцію протягом усієї історії Російської імперії виконувала офіційна російська православна церква. Цю свою місію вона здійснювала цілеспрямовано і нею пишалася. «Пусть подумают, что присоединение к православию есть наиполнейшая руссификация (выражаясь языком современной

¹ Вернадський В. І. Вибрані праці. – К., 2005. – С. 287–288.

школы), не преоблачение, а пресуществление инородца, во втором, в третьем поколении в коренного русского человека, тогда как отпадение русского от православия в иные секты (за исключением ближайшего к православию старообрядчества), особенно же в рационалистические, – молоканство, штунду, пашковство, нигилизм, толстовство, перерождает русских в нерусских»¹.

Церковні ієрархи активно включалися в політичну боротьбу з українофільством, прямо пов'язуючи його з «мазепинством» і, звичайно ж, викриваючи його польське коріння. «Так называемые украинофилы, или точнее украиноманы, живя и в действительной жизни современной своей несбыточной мечтой о “самостийности” Украины, и исторические судьбы Киевской и Московской Руси рассматривают под углом этой своей мечтательной точки зрения. Конечно, они любят свою родину, но по-своему, по-своему и ревнуют о благе и славе её исторических. Оценивая по достоинству эту их любовь к родине и ревность о “самостийной” славе её, мы можем сожалеть только о том, что они до сего времени не приобрели сами себе нравственной духовной “самостийности”, самостоятельности, и вследствие этого, как истинные по духу мазепинцы, последователи Мазепы, смотрят на минувшие и настоящие судьбы “Украины” глазами полонофилов или полономанов поляков, вечно враждовавших с православной Россией... Хотя бы они, вслед за безумными завываниями беспочвенных мечтателей, поющих “еще польска не сгинела”, пели бы свои песни о “самостийности” Украины, но грозный глас Божий давно прогремел в судьбах истории Киевской Руси с Московской [...] **Такова воля Божия.** Кто прайся, кто спорит со Мною? Говорит Господь. Поэтому и мазепинцам-украинomanам нужно бы напомнить слова Господа Иисуса Христа, сказанные св. ап. Павлу: “жестoko (напрасно, бесцельно, бессмысленно) есть противу рожна прати” [...] Берегитесь таких людей, православные! Они враги ваши, родины, Царя и Бога»².

¹ Поучения, беседы, речи, воззвания и послания Никанора, Архиепископа Херсонского и Одесского. – Т. III. Издание третье в новом составе. – Одесса, 1890. – С. 118.

² *Архимандрит Адриан.* Памяти Кочубея и Искры, героев Объединения Руси Православной, Киевской и Московской. – К., 1911. – С. 5–6, 7.

Синод забороняв навіть будувати церкви, малювати ікони в українському стилі, вбачаючи в цьому вияв «мазепинства». Не допускалася українська вимова в богослужінні, не кажучи про проповіді українською мовою.

Посилення репресій проти всіх виявів українського національного життя в 70 – 80-ті не випадкове. По-перше, воно було зумовлене загостренням націоналістичного курсу влади, по-друге, її стурбованістю тим, що всі попередні заходи не змогли викоринити «українофільство». Невдовзі *українське питання* стане одним із найпекучіших у Російській імперії, і Володимир Вернадський напише: «Сутність українського питання полягає в тому, що українська (малоросійська) народність виробилася в чітко окреслену етнографічну індивідуальність з національною свідомістю, завдяки якій намагання ближніх і дальніх родичів перетворити її на звичайний етнографічний матеріал для посилення панівної народності лишались і лишаються безуспішними. Національна самосвідомість українців розвинулася на ґрунті етнографічних відмінностей, особливостей психіки, культурних тяжінь та нашарувань, що пов'язують Україну із Західною Європою, та історично зумовленого ладу народного життя, перейнятого духом демократизму». І далі, після короткого огляду історії насильницької ліквідації української автономії: «Проте національне життя на Україні не зникло: воно в цей час (XIX ст. – I. Дз.) почало відроджуватись у нових формах, відповідно до нових умов. Завдяки зверненню українських письменників до живої народної мови набула значного розвитку і зробилась могутнім фактором національного українського руху оновлена література, близька широким масам українського населення. [...] Відродження українського руху в нових формах одразу ж спричинило суворі репресії уряду й поклало початок новому періодові боротьби офіційної Росії з українською народністю – цього разу уже, головним чином, з національно-культурною стороною її життя як реальним обґрунтуванням національної самосвідомості української інтелігенції. В офіційній термінології український рух цього періоду дістав назву “українського сепаратизму”».

Заходи уряду проти українського руху, крім особистого переслідування українських діячів, проявились у винятковому цензурному режимі, який обмежував вживання української мови

в друкові найвужчими рамками, – в утисках української драматургії та сцени, в гонінні української мови у школі, в загальному ворожому ставленні до будь-яких доказів української національної самосвідомості чи навіть стихійного потягу до національного українського елемента.

У часткових проявах боротьби з “українським сепаратизмом” адміністрація, особливо місцева, доходила до переслідування найбезневинніших і найприродніших проявів української стихії – таких, як співання народних пісень, виступи кобзарів тощо¹.

Українство впливало на народницький рух, на просвітянство. Діяли напівпідпільні гуртки культурницького характеру. Народжуються театральні трупи М. Кропивницького, І. Карпенка-Карого, М. Старицького, невдовзі здобуває велику популярність національно зорієнтований «театр корифеїв» з П. Саксаганським, М. Садовським, М. Заньковецькою. З Галичини, а потім із Женеви М. Драгоманов викриває деспотичний і русифікаторський царський режим, його справу підхоплює І. Франко. У галицьких виданнях друкуються твори І. Нечуя-Левицького, який уперше показав тип українського інтелігента із зародками національного самоусвідомлення та спробував «поставити питання про необхідність в першу чергу національного визволення» (О. Білецький); у своїх науково-популярних та публіцистичних працях Нечуй-Левицький доводив самобутність українського народу та його культури, виступав проти мавпування російських зразків і русифікації («Світогляд українського народу в прикладі до сучасності», 1868–1871; «Історія Русі», 1879; «Українство на літературних позвах з Московщиною», 1891).

Дальший розвиток української літератури пов'язаний з творчістю Михайла Старицького, Панаса Мирного, Лесі Українки, Михайла Коцюбинського. У творчості Миколи Лисенка найвищого рівня досягає українська музика. Які при цьому перешкоди доводилося долати українським культурним діячам, можна прочитати хоча б у спогадах М. Садовського «Мої театральні згадки».

Але наприкінці ХІХ ст., з наростанням революційного руху в Російській імперії, піднесення українського культурного життя

¹ Подано в українському перекладі за виданням: Хроніка 2000. – Випуск 35–36.

стало очевидним, а його ігнорування безглуздим. Дискримінаційні заходи проти нього викликають дедалі більший спротив українців і протест видатних діячів російської культури та особливо революційної молоді. Про деморалізуючий вплив мовної асиміляції писав О. Потебня. За скасування Валувського та Емського указів висловилося Комісія Імператорської Академії наук, до якої входили академіки О. Шахматов, В. Зеленський, Ф. Корш – автори меморандуму Академії наук «Об отмене стеснений печатного малорусского слова» (1905).

Своєрідним символом, що об'єднував людей різних національностей у їхньому протистоянні царському деспотизмові, стала могила Тараса Шевченка на канівській горі, відвідати яку вважали важливим для себе багато відомих письменників та культурних діячів і на яку багато хто з революційної молоді ішов із зрозумілим піднесенням. До книги прочан записують зворушливі слова українці, білоруси, росіяни, грузини, поляки, євреї, німці, латиші, вірмени, чехи, англійці, французи... Ось типовий запис, який зробили петербурзькі студентки 1904 року: «С далёкого севера мы пришли на твою могилу, незабвенный поэт. На берегу родной твоей реки, у твоего креста мы читали твои думы, близкие и родные нашему сердцу. Привет тебе, великий певец Украины, борец за родину и правду. Благослови и нас на это дело».

На цей час український культурницький рух виразно переростає в політичний. Уже створена 1897 року з ініціативи О. Кониського Українська загальна позапартійна організація (УЗПО) ставила за мету боротьбу за національні права українського народу, і не дарма серед її членів були найвидатніші представники української інтелігенції, багато з яких навесні 1917 року увійшли до Центральної Ради. Невдовзі почали створюватися виразно політичні українські партії з тенденцією до радикалізації національної програми.

Загальноросійська буржуазно-демократична революція 1905–1907 рр. була ознаменована бурхливим піднесенням національних рухів у всіх «окраїнах» Російської імперії. За умов послаблення деспотичного режиму і тимчасово здобутої порівняної свободи слова відбувається становлення української преси, легалізується рідна мова народу, зростає національне самоусвідомлення. Але з придушенням революційних виступів робітництва і селянства знову панує реакція, і український рух опиняється під її прицілом.

Наляканий подіями правлячий клас – поміщицтво і царська бюрократія – мобілізують на захист режиму темні сили суспільства, використовуючи націоналістичні та шовіністичні настрої. Створюються чорносотенно-монархічні організації – «Совет объединённого дворянства», «Союз Михаила Архангела», «Союз русского народа», «Русское окраинное общество», «Окраины России», «Русское собрание» та ін. Через свою пресу, з трибуни Державної Думи, у своїх місцевих осередках вони ведуть потужну пропагандистську кампанію, зображаючи революційний рух як справу рук євреїв та іногородців, жертвою яких став російський народ, а щодо українського «сепаратизму» активізуючи ще і традиційну версію про «австрійську інтригу». Справжнє цькування українства як злочинного «мазепинства» і сепаратизму розгорнули київські «истинно русские» на чолі з редактором «Киевлянина» Д. Піхном та його вихованцем Васи́лієм Шульгі́ним, київський «Клуб русских националистов». З'являється низка спеціальних публікацій та книжок, присвячених розвінчанню українського руху, з виразно донощицьким духом.

Серед них справжньою енциклопедією інсинуацій стала «фундаментальна», на майже 600 сторінок, з претензією на документальність, праця С. Щоголева «Украинское движение как современный этап южнорусского сепаратизма» (К., 1912).

Це – плід неабияких зусиль ученого фіскала, який скрупульозно вишукував усе, що могло б довести, по-перше, «русобобію» т. зв. «украинской партии», українофільства взагалі; по-друге, необхідність рішучих державних заходів для їх придушення, оскільки йшлося про загрозу існуванню Росії. Під цим кутом зору він «перелопатив» усю антиукраїнську пресу в Росії та за її межами і склав справжню антологію стереотипних звинувачень на адресу зловорожого українства. Зрозуміла річ, свята правота його переконань спирається на «докази» того, що українці – це «русские», їхня мова – діалект російської (варіант: в одних випадках пародія на російську, в інших – пародія на польську), вона чужа й незрозуміла самим українцям («русским»), і все українство – результат польських, австрійських, німецьких та інших антиросійських інтриг. Завдання С. Щоголева утруднювала та обставина, що на цей час українська література вже мала неабиякі здобутки і відповідний авторитет серед частини російської суспільності. Але він

блискуче виходить із цієї ситуації. Посилаючись не на літературні тексти (які він хтозна чи й читав), а на вибіркові відгуки про них, він імітує впевнену обізнаність і складає свої суворі присуди. Література, звісно, нікчемна, як нікчемна і наука та публіцистика, проте, дивним чином, вони всеодно шкідливі й небезпечні. Особливо погану справу роблять ті росіяни, які підтримують українофільство, а також інородці й іноземці, – а їх виявилось немало (цій темі присвячений розділ XVI: «Украинофильство инородцев и иностранцев», зачіпається її і в інших розділах). Перепадає і «русскому академику Шахматову», і філологу Ф. Коршу, і історику А. Погодіну, і «проф. Овсяннико-Куликовському», який назвав поезію Шевченка «благовестом будущего возрождения Украины», і «проф. М. Ковалевському», і «московському профессору А. Крымскому», і Д. Багалію, і «украинцу семитской марки В. Жаботинскому» («щирому українцю», іронізує Щоголев), і «присяжному повереному» Беренштаму, і «екатеринославському помещику Гершу Боруховичу Кернеру», і «сефардиму» (тобто з іспанських євреїв, а не польських – «ашкеназі») «г. Перетцу», який у філології «является прямым дополнением историка г. Грушевского», і емігрантському «Союзу прогрессивной польской молодёжи», і «полякам» В. Липинському та М. Тишкевичу, і «руссофобу» А. Шептицькому і ще багатьом... Особливу увагу приділено Т. Шевченку, М. Костомарову, М. Драгоманову, І. Франку, М. Грушевському («инородствующий русский»), М. Сумцову, С. Єфремову, Б. Грінченку, Д. Багалію, І. Стешенку та іншим «отщепенцам». Зрозуміла річ, усі вони, як і інші діячі української науки, літератури, культури, цікавлять Щоголева лише під кутом зору пошуку в них якихось неприпустимих поглядів про національну окремішність. З літераторів талант визнає, за специфічним критерієм, тільки Коцюбинському («сильно подражающий нашему Горькому» –?! – він був у добрих стосунках з Горьким, але в чому «подражал», та ще й «сильно»?) і Винниченку («наполовину уже вернувшийся в ряды русских собратий по перу» – це тому, що його радо перекладали в Росії?).

Маска нібито «об'єктивного» дослідника ніяк не тримається на обличчі ненависника, і він її остаточно скидає, коли переходить до свого основного завдання: порад урядові, як краще боротися з українством. Тут він «на коні» – з кінної поліції. Посудіть самі.

«В борьбе с украинской партией и несомой ею доктриной должны обществу придти на помощь наши законодатели и правительство» (с. 555).

Насамперед «должны быть караемы» спроби «обособления интересов малорусского населения», «изображать его порабощенным народом, не распоряжающимся свободно своей этнографической территорией» (с. 557). Найбільшу небезпеку являє українське СЛОВО – носій національної сутності. Глибоко тривожать його не тільки «повторяющееся из года в год празднование “роковин” Шевченка», поезію якого він нещадно викриває за революційність, за ідею України «без холопа і без пана», а й навіть те, що українці влаштовують похорони й поминки своїх діячів, виголошуючи промови українською мовою: «Нас подобные демонстрации интересуют постольку, поскольку они помогают росту украинского движения, либо выясняют идеологию партии и контингент её друзей» (с. 318). І він дає хроніку таких похорон (Б. Грінченка, В. Доманицького, навіть С. Муромцева в Москві) та докладний опис крамольних виступів українською мовою. Прямо тобі й КГБ не треба! Не оминув він і кобзарів. Далі йде стратегічніше: дуже пильно придивляється до діяльності «Просвіт» і «Громад», до читалень і «народных чтений». «Систематическая борьба правительства с украинским движением должна выразиться в предохранении южнорусской деревни от современной “украинской литературы”, т. е. от книжного “украинского языка и фонетического правописания”» (с. 558). Місто він уважав достатньо відпорним на українську недугу, хоч і тут пропонував профілактичні заходи. Головну ж небезпеку відчув непомильно. «Украинские Просвиты, по точному смыслу сенатских разъяснений, не могут быть в России разрешаемы, а существующие должны быть закрыты [...] безусловному и немедленному закрытию подлежат, конечно, и те отделения и учреждения (читальни) Просвит, которые работают в сёлах и рабочих посёлках». Просвіти у великих містах мають бути перетворені на клуби, де українська мова допускається лише на закритих зібраннях. Ці зібрання «не могут быть посещаемы воспитанниками низшей и средней школы, а равно и народными учителями (в чём от последних отбирается, при вступлении в должность, письменное обязательство)» (с. 560). Публічні лекції приватних осіб мають провадитися тільки російською мовою, але допускається,

для кращого розуміння слухачів, вживання «отдельных южно-русских, чисто народных (виділено в автора. – *І. Дз.*) слов и выражений» (с. 561). Звичайно ж, під постійною пильною увагою мають перебувати освіта, шкільництво, надто початкова школа. «Наибольшего внимания и попечения со стороны общества, органов самоуправления, правительства и законодательства требует наша южнорусская народная (начальная) школа в смысле неизбежности русского преподавания и охраны её от украинской литературы и от “украинского” языка в устах преподавателя». Але не тільки дітей та юнацтво слід оберігати від української мови й літератури. «Украинские отделы в библиотеках учительских институтов и других средних школ недопустимы» (с. 562). Водночас «не менее важно предохранить школяров от доступа к ним украинского перевода св. Писания...» (с. 565). Ще задовго до Хрущова й Брежнєва Щоголев пропонував: «...тем учителям, которые поднимут русскую грамотность своих учеников выше среднего уровня, а равно и много потрудившимся в деле внеклассного и внешкольного русского просвещения (чтения, спектакли) должны быть выдаваемы особые денежные награды» (с. 566). Не раз говорить Щоголев про шкідливість українського професійного та народного театру і зрештою робить висновок: «Народным учителям должно быть возбранено не только участие, но и какая-либо прикосновенность к малорусским спектаклям и литературно-декламационным вечеринкам»; натомість «правительство и земство должны всячески поощрять инициативу сельских учителей по постановке просто-народных пьес на русском языке, по устройству русских чтений, популярных лекций и т. п.» (там само). Слід провести зачистку педагогічних кадрів. Вчителі повинні «подтвердить добровольно и сознательно (в письменной форме) свою солидарность со взглядами правительства на задачи южнорусской школы и на способ педагогического выполнения этих задач», хто ж такого підтвердження не дасть, той має бути звільнений, хоч йому гуманно можна запропонувати «продолжение своей деятельности в губерниях с немалорусским населением», залишати ж таких «в малорусской деревне», навіть заборонивши вчителювання, – «весьма вредно»: «пристраиваясь к местному кооперативу, учреждению мелкого кредита, читальне, церковному хору, такой деятель переносит пропаганду на взрослых крестьян, критерий которых в вопросах

культури почти не возвышается над детским» (с. 563). Крім учителів і сільського духовенства (шкідливість проповідей у церкві українською мовою Щоголев особливо наголошує), – до груп ризику належать «соприкасающиеся с населением специалисты: земские инструкторы, санитарный персонал, руководители сельских кооперативов и т. п. Всякие проявления антирусской деятельности со стороны этих лиц, напр., выполнение ими роли украинских лекторов или коммивояжеров украинской прессы должны быть не только пресекаемы и караемы, но, по возможности, и предупреждаемы» (с. 567). Тут немає ані можливості, ані потреби розглядати всю розгорнуту до найменших подробиць «схему средств самообороны русской культуры и государственности от язвы украинства», як атестує С. Щоголев свою поліційну розробку. Довелося б присвятити їй ще не один десяток сторінок. Але, здається, і так усе зрозуміло. Проте сам інтелектуальний фіскал досить скромно оцінює свою титанічну працю і не вважає, що він вичерпав тему, натомість закликає до співучасті в донощицькій діяльності всіх охочих. «Наше скромное желание заключается лишь в том, чтобы поднять вопрос об истинной идеологии украинского движения, ведущего поход на самые драгоценные сокровища русского народа: его историческую традицию и его современную культуру. Пусть русский читатель подвергнет эту схему пересмотру и критике, пусть он её забракует и придумает свою. Но если читатель принадлежит к общественным деятелям или соприкасается с таковыми, то пусть он не молчит, а требует и требует громко, чтобы наши законодательные учреждения отмежевали украинской партии такое место, какого она заслуживает по своему внутреннему содержанию». Як добре відомо, таким заслуженим місцем, що його радо «отмежёвывали» і в ХІХ, і в ХХ століттях, був «Сибір неісходимий»...

Звичайно, крім Каткових і Щоголевих, у Росії були й інші громадяни («В нашей академии наук “украинцами по духу” являются великороссы г. Корш и г. Шахматов», – скаржився Щоголев, на с. 434). Але чи не більше було тих, хто його надихав, наприклад, такий громадянин, як міністр внутрішніх справ, а потім прем'єр-міністр П. Столипін, який кров'ю придушив революційний рух і якого, забувши крилатий вираз «столыпинские галстуки» (петля для «бунтівників»), нині глорифікують неомонархісти й реставратори

«русского мира», в тому числі й з «українського» політикуму. В словах Столипіна Щоголев знаходить підтвердження своєї віри в «пруссіє марки» як стимул українського руху (с. 494). Тішить його і рішуча позиція Столипіна в боротьбі з іноземцями. «Покойный Министр Вн. Дел Столыпин, в циркуляре от 20 января 1910 года на имя губернаторов, высказался против регистрации в России инородческих обществ, имеющих целью узкое национально-политическое самосознание». Тут Щоголев навіть дозволив собі цікаву пораду: мовляв, не варто до іноземницьких товариств відносити українські – вони небезпечніші, і до них потрібен інакший підхід. «Эти общества, несомненно, – антигосударственны; они стремятся развить центробежные явления в самом теле русского народа, ведут проповедь инородческих тенденций в одной из его ветвей, а потому гораздо опаснее инородческих ассоциаций, работающих только над придатками к русскому народному телу или даже над вкраплениями в это тело. Деятельность украинских обществ должна быть возможно ограничиваема, с нею нужно бороться, но нужно помнить, что эти общества состоят из русских людей, распропагандированных “инородствующими” русскими же агитаторами» (с. 277). Тобто, до них бажаним є хитріший підхід, з розрахунку не тільки на заборону, а й на «переагітування», внутрішній розклад: деукраїнізувати, повернути в «русскость». Безсмертна порада!

Майже в той самий час, що й фундаментальний обвинувальний акт Щоголева, з'явилася і ще одна книжка, «скромніша», але не менше донощицька – колишнього ліберала і дворянського українофіла А. Стороженка «Происхождение и сущность украинофильства» (К., 1911). Він не тільки ловить українських діячів на крамолі, а навіть пропонує з'ясувати: «не скрываются ли под некоторыми «украинскими» псевдонимами злобные сыны Иуды?» Підставою для такого припущення є те, що і українофіли, і «сыны Иуды» однаково прагнуть «политических переворотов», і не випадково «профессор Грушевский» виступає на боці євреїв. І мова українська – вигадка українофілів, відповідно до їхніх антидержавних планів, особливо тут відзначається все той же «профессор Грушевский»¹. Це було б смішно, якби не звучало актуально: щось подібне

¹ Стороженко А. В. Происхождение и сущность украинофильства. Доклад собранию членов Клуба русских националистов в Киеве, 17 ноября 1911 г. – Клуб Русских Националистов. – К., 1912. – С. 52, 57.

чуємо і сьогодні від радетелів за українську мову з числа її «знавців»-ненависників....

Розгорталося широке ідеологічне обґрунтування політики *русифікації*, заклик до посилення репресивних та заборонних заходів. І вони не забарилися. Уряд П. Столипіна під приводом «єдинства русского народа» вимагав боротися з ідеєю «возрождения старой Украины» та «устройства на автономных национально-территориальных основах».

Було знову заборонено низку «Просвіт» та українських газет у Петербурзі, Харкові, Полтаві, Холмі; заборонено відзначення 50-ліття від дня смерті Тараса Шевченка.

Новий імпульс дістають київські «истинно русские» та російські націоналісти з малоросів у провінції.

«Запальні націоналісти перейшли од слів до діла, од україножерних вигуків по “Киевлянинах” та “Подольянинах” до трощення шибок в українських редакціях, книгарнях та товариствах, до заливання чорнилом тротуарів перед ними [...] І це робили не тільки люди з громадського дна. Далеко гірше, що тактика маніфестацій по шибках прищеплюється і цілком, здавалося б, інтелігентним сферам». А в провінції просто забороняли передплачувати українську пресу та звільняли з роботи непослухів¹.

Невдача революції, її негативний досвід викликали глибоку ідеологічну та світоглядну кризу і серед російської інтелігенції. Автори знаменитого збірника «Вехи» вдалися до цілковитої ревізії світогляду російської інтелігенції, власне її революційно-демократичної та ліберальної традиції, звинувативши її у відщепенстві від народу, закликаючи до покаяння і до нової релігійної свідомості. Серед авторів «Вех» були П. Струве, С. Булгаков, М. Бердяєв, С. Франк, М. Гершензон та інші відомі мислителі й політики. Однак їхній ревізіонізм не був сприйнятий значною частиною інтелігенції, як революційної, так і ліберально-демократичної. У збірнику статей «Интеллигенция в России» (Санкт-Петербург, 1910) з критикою «віхівства» виступили К. Арсенєв, Н. Гредескул, М. Ковалевський, П. Мілюков, Д. Овсянко-Куликовський, К. Петрункевич, М. Славинський, М. Туган-Барановський. Зокрема,

¹ Див.: *Єфремов Сергій*. За рік 1912-й. Під обухом. Більшовики в Києві. – К., 1993. – С. 78.

відзначався крен «віхівців» у бік націоналізму «господствующей русской народности», що в поглядах П. Струве наближався до імперіалістичної ідеї «Великой России» (с. 162–163: у статті П. Мілюкова «Интеллигенция и историческая традиция»).

У цей період українське питання дебатують і на засіданнях Державних Дум – за участю як українських, так і російських депутатів. Зокрема, особливо гострими були дебати щодо урядового проекту виділення Холмщини в окрему губернію зі складу Варшавського генерал-губернаторства. Праві в союзі з церковниками підтримували проект, який, на думку уряду та їхню, був спрямований на захист прав «русских». Прогресисти й почасти кадети критикували його, вказуючи, що примітивні методи вирішення «русского дела» на Холмщині приведуть до зворотних результатів, оскільки його населення – українці, а не росіяни. Про це говорили депутат з Одеси О. Никольський та депутат з Києва І. Лучицький; останній критикував законопроект за відсутність гарантій проти «обрусіння» та права вчитися в школах рідною мовою. Найрізкіше виступив від соціал-демократичної фракції М. Покровський. Законопроект, казав він, – дітище російських націоналістів. «Русский национализм к народу русскому, к демократическим массам относится со всей ненавистью, как и ко всей демократии – будь она русской, великороссийской, малороссийской, польской, литовской и еврейской... Заверение в любви своей к русским... им нужно для того, чтобы открыть себе путь травить другие национальности». Насправді ж вони люблять із росіян тільки 130 тисяч поміщиків. Що ж до «русских» Холмщини, казав Покровський, то вони – українці, над якими чинили насильства протягом століть як католицизм, так і православ'я. На ці тези виступу Покровського посилався журнал «Просвещение» (1912, № 20), підкреслюючи, що на Холмщині росіян, крім чиновників і солдат, «нет и никогда не было», а ті селяни, яких законопроект називає «русскими», насправді «принадлежат к украинской национальности»: «Теперь их ополячивают, тогда будут русифицировать»¹.

Звичайно ж, закон був схвалений голосами правої більшості.

Новий етап переслідування українців настав із початком Першої світової війни. Було заборонено майже всі українські газети,

¹ Див.: *Аврех А. Я.* Столыпин и Третья Дума. – М., 1968. – С. 145, 147.

навіть ті, які виступали з «патріотичних» позицій. На засіданні Державної Думи 26 серпня 1915 року депутат А. М. Александров виступив з промовою про утиски української преси. Він, зокрема, сказав: «Нет большего преступления, гг., как посягать на язык и особенности национальной культуры, но ни один народ не испытывает этого горького чувства, как великая отрасль русского племени – украинский народ; за ним не признают никаких культурных ценностей, за ним отрицают то, что признают за другими народами, его бойкотируют, его раздражают, его оскорбляют»¹.

Успішний наступ Брусилова і «визволення» Галичини восени 1914 року відкрили шлях brutальним репресіям, нищенню інфраструктури українського громадського і культурного життя в Галичині, насильницькому впровадженню православ'я, депортації найбільш активних політичних і церковних діячів, включно з митрополитом Андреем Шептицьким.

Тільки Лютнева революція 1917 року поклала край brutальним формам придушення українського національного життя в межах Російської імперії. Русифікаторська політика царизму не змогла придушити визвольних прагнень в українському народі, і це переконливо засвідчили наступні події, що зумовили створення Української Народної Республіки, піднесення й політичну самоорганізацію українського руху на всіх теренах розселення українців – південній Вороніжчині, Кубані, Далекому Сході. Чи потрібне красномовніше спростування великодержавницького міфу про нібито неорганічність, «надуманість» ідеї українського самовизначення, про польські, австрійські чи ще чийсь інтриги, про «пруські марки» тощо? Мабуть же, були й монгольські тугрики, китайські юані та японські ени, бо ось читаємо у дослідника: «Сформировавшееся на Дальнем Востоке после свержения царизма под непосредственным воздействием процессов национального пробуждения, развернувшихся на Украине, украинское национальное движение представляло собой довольно стройную и разветвленную систему национальных организаций, охватывавшую практически всю территорию Дальнего Востока, включая Забайкалье и всю полосу отчуждения КВЖД. Оно включало ряд национальных

¹ Четвёртая Государственная Дума. Фракция Народной Свободы. «Военные» сессии. 26 июля 1914 года – 3 сентября 1916 года. – Ч. II. Отчёт фракции. – Петроград, 1916. – С. 132.

культурно-просветительных, политических, профессиональных, молодёжных организаций, а также созданных явочным порядком национально-представительных органов, призванных представлять и защищать национальные интересы украинского населения Дальнего Востока [...] Программа украинского национального движения на Дальнем Востоке также формировалась под воздействием программных положений общеукраинского национального движения [...] Несмотря на территориальную разделённость и отсутствие длительный период в условиях гражданской войны каких-либо связей с Украиной, украинское движение на Дальнем Востоке остро реагировало на процессы, протекавшие на родине. Более того, на первом этапе его развития, по меньшей мере вплоть до весны 1918 г., оно развивалось под лозунгом оказания морально-политической поддержки и практической помощи родине и её высшему представительному органу – Украинской Центральной Раде в отстаивании национальных прав и свобод, в борьбе за достижение сначала автономии, а потом и независимости Украины»¹. Як відомо, Українська Крайова Далекосхідна Рада, що об'єднувала Окружні Ради Зеленого Клима, Забайкалля, Манчжурії, проіснувала до 1922 року, коли більшовики, зміцнивши свою владу на Далекому Сході, розігнали її та скарали її діячів. Але слід від цього національного руху залишився настільки глибокий, що наприкінці 20-х – на початку 30-х рр. довелося і на Далекий Схід поширити політику українізації.

Однак непередбачувані масштаби українського національного руху на різних теренах Російської імперії аж ніяк не означають, що довготривала русифікаторська діяльність царського режиму була зовсім безуспішною і не вплинула на подальшу історичну долю України. Недостатній культурний потенціал, денационалізованість більшої частини міського населення та робітничого класу, неконсолідованість суспільства навколо національного державницького проекту та невизрілість, у масових вимірах, самого цього проекту – все це були наслідки століть русифікації, і вони великою мірою зумовили слабкість УНР та полегшили більшовицькій Росії як ідеологічно-пропагандистську, так і політичну та збройну експансію проти неї.

¹ Черномаз В. А. Украинское национальное движение на Дальнем Востоке (1917–1922 гг.). – Владивосток, 2009. – С. 416–417.

Русифікація в добу СРСР

«Братство народів», купленне ціною духовного обезличення всіх народів, – гнусний подлог.

Трубецкой Н. С. История. Культура. Язык. – М., 1995. – С. 331.

Короткочасне існування УНР за надзвичайно складних і тяжких внутрішньо- і зовнішньополітичних обставин, за умов протистояння збройній більшовицькій агресії та політичній нестабільності, все-таки ознаменоване спалахом надій і пробудженою енергією культурної праці. Преса, книговидавництво, театр, мистецьке життя, освіта, в тому числі вища, – все це починає набирати національного характеру, долаючи спадщину русифікації. Попереду відкривався шлях до демократичного суспільства, в якому український народ зможе розкрити свої творчі сили. Однак ступити на нього не вистачило історичного часу. Українська Народна Республіка стала жертвою як збройної інтервенції, так і власної слабкості та політичних і соціальних конфліктів у середині суспільства.

Перший прихід до Києва більшовицько-есерівської армії Муравйова в 1918 році позначений жорстоким антиукраїнським терором, спрямованим насамперед проти інтелігенції, а зрештою і проти всіх зовнішніх ознак українськості, насамперед мови, за яку могли просто розстріляти на вулиці, про що залишилося багато свідчень очевидців. Однак імідж антиукраїнськості не йшов на користь більшовикам, і вже в 1919–1920 роках вони, навпаки, починають використовувати українську атрибутику. Спершу це виглядало як маскарад. Однак подальший «досвід» спілкування з українським селянством, повстанські рухи в Україні («За свідченням Х. Раковського, тодішнього голови уряду, що його призначила Москва для України, лише за три з половиною весняні й літні місяці 1919 р. на Україні відбулося 328 повстань!»¹) як і спротив у національних «окраїнах», що прагнули незалежності від Росії, змусив керівництво РКП(б) до глибокого перегляду своєї національної політики та відносин із селянством, а також із національною інтелігенцією. Зокрема, не так із стратегічних міркувань, як із

¹ Див.: *Соловей Дмитро*. Голгота України. – Вінніпег, 1953. – Ч. 1. – С. 22.

тактичних розрахунків шукалося підтримки з боку дуже впливової серед селянства та української інтелігенції партії боротьбистів (В. І. Ленін під той момент говорив: боротьбисти відрізняються від комуністів тільки тим, що стоять за безумовну незалежність України, а це, мовляв, для справи комунізму не головне), яка своєю чергою шукала порозуміння з більшовиками, щоб забезпечити саме існування України, врахування її національних інтересів у тій світовій революції, яка здавалася неминучою, а потім у будівництві соціалізму, альтернативи якому не бачилося.

Нині панує спрощення до примітивності бачення тодішньої історичної ситуації, не враховується розмах пролетарського руху в Європі та національно-визвольного в колоніях, що створювало – як виявилось, на деякий час – гіпноз комуністичної історичної перспективи. Сучасний напівучений публіцист не хоче знати історії в усій її складності, чує в ній лише ті голоси, які йому до вподоби, а тому вважає лівий табір українського руху мало не посібниками колонізаторів. Насправді ж боротьбисти, Українська комуністична партія А. Річицького та Ю. Мазуренка, як і «націоналухильники» в УКП(б), хоч і зазнали поразки й були послідовно винищені, але все-таки деякий час впливали на практику проведення національної політики більшовиків в Україні. Без їхніх зусиль не було б умов для того піднесення національного самоусвідомлення й національної культури, яке відбулося в 20-ті роки і здобутки якого так і не вдалося зовсім викреслити з нашої історії кільком поколінням русифікаторів. Боротьбисти з великою мужністю обстоювали свою незалежницьку позицію, викривали шовіністичні тенденції в більшовицькій партії та рабське пристосуванство малоросів. Ось що, наприклад, говорив Олександр Шумський, один час нарком освіти уряду УССР, на засіданні Політбюро ЦК КП(б)У в 1926 році: «У партії панує російський комуніст, що з підозрою та недружелюбством, щоб не сказати сильніше, ставиться до комуніста-українця. Панує він, спираючися на ганебний шкурницький тип малороса, котрий за всіх історичних епох був однаково принципово лицемірний, по-рабськи двоєдушний і зрадливо нищий. Зараз він блискотить своїм псевдоінтернаціоналізмом, жонглює своїм безніяким ставленням до всього українського і ладен завжди обплювати його (може, іноді по-українському), якщо

не дасть йому можливість здобути посаду»¹. Доля Олександра Шумського відома...

Серед боротьбистів особливо яскравою була постать Василя Блакитного, талановитого поета і публіциста, політика й організатора, людини надзвичайної особистої привабливості й гідності, який «без страху й докору» обстоював поєднання соціальних завдань революції з національними і сміливо виступав проти будь-якої колонізації України – білої чи червоної. Ось що писав він – наприкінці 1920 року – про перший досвід більшовицького урядування в Україні:

«Національна політика цілком визначається тим, що колонізаційна тенденція має за наперед вирішене питання про повільну, але повну денационалізацію компактної маси 30 мільйонів українського селянства, напівпролетаріату та пролетаріату силами національної стихії Росії та її колонії на Україні, де їх складає не дерусифікована ще частина пролетаріату та дрібної буржуазії міст і містечок.

Звідси випливає політика гальмування розвитку української мови й культури, розпорошення й асиміляція інтелігентних сил, протегування зростові впливу російської культури та носителям її на Україні».

Ця політика викликала тоді настільки сильний спротив в Україні, що була фактично безперспективною. Життя її заперечувало. Ініціатива її радикального перегляду йшла від В. І. Леніна, який дивився на більшовицьку революцію в Росії як на прелюдію світової революції, був послідовним противником російського шовінізму і розумів його небезпеку для справи партії, що проголошувала гасла не лише соціального, а й національного визволення, не лише соціальної, а й національної рівноправності. (Варто зауважити, що ревізія коли не теорії, то практики національної політики була співмірною – і, власне, синхронною – із зміною економічної політики (неп). Тут є певний взаємозв'язок, в обох випадках маємо відступ від догматики задля врахування реальності.) У виступах на VIII та X з'їздах РКП(б), у передсмертній праці «До питання про національність, або про “автономізацію”» він гостро говорив про те, що партія припускалася серйозних помилок у національній

¹ Ган О. Трагедія Миколи Хвильового. – [Б. м.], Вид-во «Прометей», 1947. – С. 43.

політиці (особливо практичній), що вона «прогавила» ряд важливих моментів національної ситуації, що багато партійних працівників просякнуті несвідомо великоруським націоналізмом і великодержавництвом, не розуміють національних потреб інших народів і дають підставу бути запідозреними в тому, що збираються нести їм «свій великоруський шовінізм, прикритий назвою комунізму». Сталінський план автономізації він заперечив як такий, що підриває довіру «націоналів» та трудящих інших країн, а насамперед колоніальних народів до політики партії і тим самим може позбавити її резерву підтримки і в радянських республіках, і у світі.

Ленінова критика справила приголомшливе враження на його колег по керівництву партії. X та XII з'їзди РКП(б) проходять під знаком цієї критики. На X з'їзді у співповіді з національного питання (тов. Сафаров, у згоді з духом висловлювань Леніна) було сказано: «Партия по национальному вопросу твёрдой линии, которая бы действительно оздоровила процесс революционного развития на тех окраинах, которые при господстве царизма и буржуазии влачили жалкое существование колониальных и полуколониальных стран, до сих пор не имела.

Нужно отдать справедливость, что до сих пор наша партия крайне мало интересовалась национальным вопросом. Результатом этого был целый ряд непростительных ошибок и задержка в процессе революционного развития на многих окраинах. Совершенно бессознательно иногда наши товарищи коммунисты, передовые пролетарские элементы вступали в противоречие, в конфликт с трудящимися массами угнетённых национальностей, не умея к ним подойти и их изучить.

Вся история бывшей Российской империи, которую Энгельс называл огромным количеством чужой награбленной собственности, была историей колонизации. И поскольку пролетарская революция нашла свою опору прежде всего в городах, – на окраинах противоположность между городом и деревней приняла характер национального антагонизма»¹.

Український аспект цієї проблеми конкретизував В. Затонський: «Мы прозевали рост национального движения, который был совершенно естественен в тот момент, когда поднялись к сознательной

¹ X съезд РКП(б): стенографический отчёт. – М., 1963. – С. 189.

жизни широкие тёмные мужицкие массы. Мы прозевали тот момент, когда поднялось совершенно естественное чувство собственного достоинства в массах, и тот крестьянин, который привык раньше смотреть на себя с презрением, смотреть с презрением на свой мужицкий язык и т. д., начал поднимать голову и требовать гораздо больше того, что он требовал при царизме. Революция пробудила культурное движение, разбудила широкое национальное движение, мы не сумели направить по нашему руслу это национальное движение, а мы прозевали его, и оно пошло целиком по пути, по которому повели его мелкобуржуазная интеллигенция и кулачье. Это надо прямо сказать! Это была наша громаднейшая ошибка»¹.

Неважко помітити, що в цих і подібних заявах більшовицьких діячів ішлося не так про об'єктивну цінність національних рухів, як про необхідність узяти їх під свій контроль. Теза про дрібнобуржуазний і куркульський характер цих рухів звучала доволі зловісно, що не свідчило про адекватні висновки з «громаднейших ошибок», і це невдовзі ще обернеться трагічним чином.

На цьому етапі партія балансувала між «двома небезпеками», якщо висловлюватися її жаргоном: російським великодержавним шовінізмом і українським буржуазним націоналізмом. Яка небезпека небезпечніша – це було навіть предметом внутрішньопартійної боротьби. Риторично на початку 20-х небезпечнішим нібито вважався великодержавний шовінізм, але десь уже із середини 20-х страшнішим стає український буржуазний націоналізм. Це в риторичі. А насправді Миколі Скрипнику доводилося нарікати на «подвійну бухгалтерію», коли кожен рахунок до великодержавництва гасився зустрічним рахунком до націоналізму, і таким чином боротьба з тим великодержавництвом загрузала в болоті міщанського пристосуванства.

Проте покищо панував пафос зміни національної політики і викриття колонізаторських злочинів Російської імперії щодо малих і немалих її народів. Крім разючих заяв на X та XII з'їздах РКП(б), крім поточної публіцистики, бачимо появу низки видань, що висвітлювали становище колонізованих «окраїн», та поважних наукових праць. Значення цієї продукції важко переоцінити – тим

¹ X съезд РКП(б): стенографический отчёт. – С. 202–203.

більше, що через кільканадцять років вона вже стала небажаною, а потім і «одіозною» для нової ортодоксії, нині ж її надійно забуто – настільки, що ідеалізація Російської імперії стала чимось самим собою зрозумілим, а нагадування про документально зафіксовані її злочини – це вже «русифобія».

Але в 20-ті роки партія здійснювала стратегічний план укорінення своєї ідеології та програми в реальність національних життів десятків неросійських народів. Вирішувалися два головні і взаємопов'язані завдання: формування місцевих партійних кадрів – і «змичка» міста й села, що мала своєю складовою не лише економічні процеси, а й політичне та культурно-ідеологічне наповнення: керівний вплив робітничого класу на селянство, задля чого йому і належало опанувати українську (в цьому випадку) мову та культуру. Це й було головним у політиці т. зв. коренізації – українізації, яка поширювалася також на Кубань та на інші регіони з численним українським населенням – Північний Кавказ, Казахстан, Тамбовщину, Далекий Схід.

Попри специфічну більшовицьку риторичну та власне партійні розрахунки, вона мала глибоку історичну зумовленість і, хоч була «операційно» підпорядкована партійній стратегемі, об'єктивно несла гуманістичний зміст: сприяла піднесенню освіченості, культурного рівня мас, відкривала певний простір їхній творчій енергії, розвиткові національної мови, літератури, мистецтва. Всього лише за якийсь десяток років активного етапу «українізації» національна культура стала багатогранною і яскравою як ніколи – відбулося те бурхливе культурне відродження, якому, на біду, судилося стати «розстріляним відродженням». Звичайно, цей вибух творчих сил був підготовлений героїчними зусиллями української інтелігенції попереднього, передреволюційного періоду, досягненнями класиків нашої літератури і мистецтва.

Можна тільки уявляти, як виглядала б наша культура, коли б національну революцію не було придушено і Україна була б незалежною демократичною державою в ХХ столітті. Або коли б не було винищено «націонал-ухильництво», а з ним і творчі сили відродження...

Але маємо справу з реальною історією, а не альтернативною. Тому глибоко несправедливим і примітивним є погляд на українізацію як на всього лиш хитрий тактичний хід більшовиків. Так само

несправедливо зводити її до «примусових» методів і не бачити її позитивного змісту. Втім, ігнорування цього її змісту і «демонізація» її були тоді і залишаються тепер улюбленим прийомом у казуїстиці русифікаторів і заперечників українства (як їм коле очі той історичний приклад!).

Та не це було серед головних мотивів, що зумовили стримування українізації наприкінці 20-х років, припинення на початку 30-х і поступовий перехід до русифікації вже, сказати б, «радянського типу» – набагато тотальнішої і ефективнішої, ніж за царських часів. Умовно причини та обставини цієї радикальної зміни політичної парадигми можна поділити на дві групи: суб'єктивні та об'єктивні. Суб'єктивні корінилися в неприйнятті або вдаваному прийнятті українізації шовіністично налаштованою частиною (чи не більшістю) партійних кадрів, про що говорили на XII з'їзді РКП(б) Скрипник, Гринько, Раковський, і не останньою чергою у внутрішньопартійній боротьбі, в результаті якої зміцнив свої позиції Сталін, готовий ревізувати ленінський курс. Об'єктивні впливали з того, що після втрати надій на світову революцію і прийняття настанови на будівництво соціалізму в одній країні (а це було докорінною зміною геополітичної стратегії) істотно змінилися зовнішньополітичні і внутрішньополітичні пріоритети. Якщо раніше в аспекті національної політики наголос робився на завоюванні симпатій поневолених і колоніальних народів як резерву світової революції, і це зобов'язувало бути привабливими для них (і саме Україна мала бути зразком успішної комуністичної деколонізації), то тепер цей момент хоч і не зникає з партійної риторики зовсім, але стає швидше ритуальним. Отже, своєрідний морально-політичний контроль зарубіжних симпатиків – борців проти колоніалізму – вже менше брався до уваги. Але важливіше інше: українізація (як і коренізація в інших республіках) розхитувала централізм – святая святих більшовізму; формувалися місцеві партійні еліти, які теж у перспективі могли становити загрозу беззаперчній єдності. А гасло будівництва соціалізму в одній країні – країні багатонаціональній – неминуче тягло за собою визнання великодержавницького пріоритету, хай і названого інакше.

У партійній пропаганді поступово стихають голоси проти «русотяпства» й російського шовінізму, натомість з дедалі більшою інтенсивністю нарощується «викриття» (яке, зрештою, ніколи не

припинялося) українського націоналізму як агентури світової буржуазії й власного куркульства. Вже з середини 20-х років оте нетривале балансування між вищезначеними «двома небезпеками» дає виразний крен. Партію особливо турбує позиція значної частини української інтелігенції, що виявилася в т. зв. літературній дискусії 1925–1927 рр. Її розцінювано під суто політичним кутом зору. Ось що, зокрема, писав тоді відомий партійний функціонер Андрій Хвиля, борець з українським націоналізмом, а згодом і сам репресований за націоналізм:

«В той час, як спадщина старого ворожого нам годується глибокими коріннями – ростуть нові протиріччя. На селі підростає куркуль, а з ним ростуть і націоналістичні тенденції. Ця “база” в свою чергу плекає нові сили для утворення націоналістичних настроїв, націоналістичних кадрів нової інтелігенції, що буде дивитися на радянську владу, комуністичну партію, як на чужинців, що окупували Україну»¹.

Але Хвиля ще «балансував» (що потім його і згубило): «Нічого забувати, що старі царські часи виховали нам кадри старої великодержавної, держимордної, великоросійської чиновної інтелігенції, що й зараз на десятому році революції, підбадьорена суперечностями нашої доби, поглядає в бік ідеалів старої, єдиноділімівської Росії, як вовк у ліс.

Вона “прихильна” до досягнень радянської влади, але в мріях плекає стару думку відродження давньої Росії. У нас є невеликі кадри української старої генерації, що не вірить у можливість вирішення національної справи на Україні комуністичною партією (Могилянський, Сфремов). Вона чекає певного часу, щоб викинути реальні гасла, протилежні пролетаріатові, і перейти безпосередньо до реальних заходів. Російських “єдиноділімівців” підтримує російська буржуазія всіх забарвлень, українських націоналістів – куркуль»².

Зв'язка куркуль – націоналістична інтелігенція стає головною в партагіпропі.

«Великий перелом» у національній політиці більшовиків на Україні можна датувати 1929–1930 рр., коли відбулися арешти

¹ *Хвиля Андрій*. Ясною дорогою. – Х., 1927. – С. 13.

² Там само. – С. 65–66.

української інтелігенції, нібито пов'язаної із Спілкою Визволення України, а потім і самий судовий процес у справі СВУ. Це був не перший (і не останній) судовий процес над українською інтелігенцією (арешти й розправи з повстанцями – це інша тема), але «знаковий» з усіх поглядів. Досить порівняти його з гучним процесом над членами ЦК УПСР 1921 року, щоб побачити, якого «прогресу» було досягнуто всього за вісім років. По-перше, керівництво українських соціалістів-революціонерів судили за реальну політичну діяльність, хоч і перекручуючи тенденційно її зміст. Справа ж СВУ була просто сфабрикованою від початку до кінця. По-друге, соціалістів-революціонерів звинувачували за спротив більшовикам як носіям «пролетарської диктатури», а не як іноземних агентів, за намагання створити незалежну українську державу, і компрометувалася сама ідея такої держави як ідея жалюгідна супроти ідеї світової революції; звучало навіть визнання об'єктивного трагізму становища української інтелігенції: «Трагедия украинской интеллигенции заключается в том, что она пришла со своими “самостийническими” стремлениями слишком поздно. Пришла к началу величайшей европейской катастрофы, поставившей на карту существование крупных исторически сложившихся государственных организмов. Пришла к моменту нового передела мира [...] Запоздалая украинская интеллигенция пришла в этот сумасшедший империалистический Бедлам в надежде выкроить в общем “чёрном” переделе и свой государственный независимый участок. [...] Там, где шла крупная биржевая игра, она думала внести ярмарочные приёмы хитрого хохла, обдуривающего цыгана. И при помощи этих, весьма популярных где-нибудь в Кобеляках приёмов, она рассчитывала перехитрить весь мир и создать самое подлинное независимое государство»¹. Натомість на процесі СВУ не було вже найменших спроб «історіософської» компрометації підсудних, їх таврували як агентуру куркульства та зовнішнього ворога, а трагедію подавали як фарс. Третя відмінність: на процесі проти УПСР підсудні та свідки мали можливість адекватно викласти свої справжні погляди, і дехто з них цим непогано скорис-

¹ Дело членов Центрального Комитета Украинской Партии Социал-Революционеров Голубовича, Петренко, Лизанивского, Часныка, Ярослава и др. Стенографический отчёт. – Х.: Типография Всеукраинской Чрезвычайной Комиссии, 1921. – С. 4–5.

тався. Ось, наприклад, уривок з виступу Чехівського як свідка: «Я должен сказать, что колониальные условия жизни Украины выработали особенный тип украинских партий не по территориальным признакам, а по национальным [...] Параллельно с этим надо заметить, что Украинские Социалистические течения партий рано стали искать единения с интернациональными движениями, и уже Драгоманов первый поставил вопрос об украинской национальности, о том, что идея интернационала должна быть приложена к национальной почве. После этого партии вели борьбу с шовинизмом, с украинским национализмом и искали сближения с всемирным интернационалом. Но эта идея не могла получить своего развития потому, что Российские партии не давали представительства украинским социалистическим партиям, говоря, что это представительство не требуется ходом событий. Благодаря этому в 1905 и 1906 годах Украинским партиям не удалось вступить в Интернационал, и это создало оторванность Украинских партий от Интернационала и потом повело к разрыву между Украинскими социалистическими партиями и Интернационалом»¹. На жаль, тут немає можливості докладніше зупинитися на цьому аспекті процесу 1921 року, – а він надзвичайно цікавий тим, що показує, як послідовно й енергійно більшовики (та й інші російські партії) намагалися заганяти українські політичні партії в провінційні межі, накидаючи їм «хуторянський» образ на тлі свого «світового» масштабу. На процесі СВУ, звичайно ж, підсудні не мали жодної можливості не те що обстоювати свої погляди, а й просто виходити за межі наданого їм образу; «свідки» були тільки свідками обвинувачення. Підсудні мали постати як кримінальні злочинці, як терористи (потім як терористів розстрілювали видатних письменників уже й без суду).

Обидва процеси були використані для політичного і морально-го тиску на тих лівих українських політичних діячів, які шукали можливості обстоювати національне обличчя України в співпраці з більшовиками: від них вимагалось засудити своїх колишніх попутників і тим довести щирість своїх комуністичних переконань (у першому випадку йшлося про боротьбистів Еллана-Блакитного, Шумського, Любченка, до яких ставилися ще з формальною

¹ Там само. – С. 206–207.

повагою; у другому – про комуністів Скрипника, Хвильового та ін., і тут уже від них вимагалось активного засудження звинувачених).

Ще важливіше інше. Процес над УПСР не мав великого розголосу, був спрямований проти тієї частини української інтелігенції, яка вела в 1917–1920 роках політичну боротьбу за незалежність України, була причетна до урядової діяльності в часи УНР. Треба було скомпрометувати її та ідею незалежності. Натомість процес СВУ був задуманий як широка каральна і пропагандистська акція, що мала, по-перше, нейтралізувати «шкідливі», загрозові для режиму наслідки національно-культурного піднесення початку ХХ століття, того, що дістало пізніше назву «розстріляного відродження»; по-друге, паралізувати можливі виступи інтелігенції на захист «розкуркульованого», тобто грабованого і знищеного, селянства.

Велику помилку робимо, коли й досі уявляємо політичні процеси над українською інтелігенцією наче якусь безглузду й невмотивовану витівку репресивних органів, такий собі театр абсурду, виплід божевільної уяви політичних шизофреніків. Якби ж то!.. Ні, і процес над СВУ був глибоко продуманою і ефективно проведеною стратегічною державною операцією. Щоб зрозуміти й оцінити її, треба проаналізувати напрям удару, його прямі результати й далекосяжні наслідки.

Звернімо увагу на хронологію подій. «Викрито» було «СВУ» й заарештовано велику групу її «діячів» 1929 року. Це був рік «великого перелому», рік остаточного торжества сталінської генеральної лінії, рік, коли розгорнуто «вирішальний наступ» на «капіталістичні елементи», розпочато «ліквідацію куркульства як класу» і масову примусову колективізацію. Цілком тверезо передбачаючи зростання опору народу (ще ж не так давно українське село палало в антибільшовицьких повстаннях), режим мусив удатися до превентивного, випереджального удару (всі політичні репресії 20–70-х років мали такий характер: передбачити вогнища можливого спротиву тим або тим поворотам державної політики, несподіваною акцією паралізувати спротив, арештувати ймовірних супротивників, активних або пасивних, а решту залякати, – хоча в 30-ті роки до цього долучився й «економічний» розрахунок: ДПУ-НКВС стали постачальниками дешевої робочої сили для

великих будов соціалізму за відомчими рознарядками). І тут усе було тонко й точно розраховано, аж до визначення дати початку процесу: 9 березня 1930 року, день пам'яті Тараса Шевченка. Цей прийом також неодноразово використувано й надалі: влада, з одного боку, демонструвала свою причетність до створення в суспільстві ентузіастичної ювілейної атмосфери, щоб підкреслити відщепенство «ворогів», їхню нікчемність перед усенародним піднесенням і приреченість, а з іншого – прозоро натякала суспільності, що її ентузіазм повинен мати цілком певний характер і межі, інакше може завести туди, де опинилися «вороги».

Де ж вони опинилися? Не просто на лаві найсправедливішого в світі пролетарського суду. Ні, перед «судом історії». Перед апокаліптичним Страшним Судом, який усе знає, все провиджує і назавжди вирішує не лише долі окремих людей, а й долі народів, людства, земного буття взагалі. Кати виступали від імені історії, від імені світового прогресу, найвищих ідеалів і самого буття людства. Така атмосфера панувала не лише на самому засіданні, а й у житті суспільства. І, може, в цьому одна з причин психологічної безсилості підсудних, їхньої моральної надломленості?

Процес СВУ був початком радикальної «зачистки» усєї сфери культури та згортання українізації по всій території радянської держави (невипадково після нього почалися арешти в справі «Союзу Кубані й України»).

Будівництво соціалізму в одній країні зумовило прискорену індустріалізацію коштом селянства. А це потягло за собою колективізацію насильницькими методами. Спротив їй було інтерпретовано як шкідницьку діяльність куркулів та підкуркульників з відповідними для них наслідками. Репресивні форми викачування хліба з України призвели до страхітливого голодомору. В Україні він поєднувався з масштабним терором проти національної інтелігенції, що мав запобігти можливій організованій протидії політиці влади. В арсеналі пропагандистських засобів не останнє місце посідало маніпулювання фактором зовнішньої загрози. Газети й часописи сповнені викриттів українського буржуазного націоналізму на службі іноземних держав, підкреслюється роль української еміграції в Польщі та Німеччині. «...Соратники Петлюри починають действовать. Союз освобождения Украины поднимает голову. Врачи говорят о медицинском терроре. Церковники (мається на

увазі Українська автокефальна церква в особі Чехівського, якого саркастично названо “товарищ Бог”. – *І. Дз.*) уговаривають кулаков взятися за обрєзы. Академики спешно хлопочут о командировках за границу»; «Яд или бактерии? Врачи, собираясь по вечерам в большом уютном кабинете профессора медицины Черняховского, решают именно этот вопрос»¹.

Усе це використовувалося для дискредитації тієї частини української інтелігенції, яка брала активну участь у культурному будівництві. Від неї «вичищали» наукові та освітні заклади, а деякі з них були взагалі ліквідовані як безнадійно «заражені» націоналізмом.

Репресії поширилися на літераторів, театральних діячів, мистців, мовознавців, журналістів, істориків, архівістів, учителів, кооператорів, але також юристів, геологів тощо. Власне, важко назвати категорію інтелігенції, якої вони не торкнулися. Внаслідок кадрового спустошення та цензури українська періодика та книжкова продукція 30-х років справляють жалюгідне враження порівняно з попереднім періодом.

Усе це трагічним чином понизило рівень культурного життя, а отже, й сприяло деукраїнізації суспільства.

Водночас з офіційних документів та зі сторінок преси зникає колишня риторика проти великоруського шовінізму та великодержавництва, натомість уже єдиним ідеологічним ворогом у міжнаціональних відносинах оголошується «український буржуазний націоналізм», і анафема йому вже навіть для видимості не «врівноважуються» згадками про шовінізм і про те, що раніше називалося «русотяпством».

Переглядається історія Російської імперії, приглушується, а потім і поступово реабілітується її колонізаторський аспект. Уже не згадується колишня теза про необхідність прилучення робітничого класу до української культури та мови, – навпаки, тепер робітничий клас, національний склад якого істотно змінився за рахунок села, «українізований» етнічно, мовно і культурно русифікується.

Ще не так давно сам Сталін, полемізуючи зі своїми політичними противниками в партії, говорив, що русифіковані за царату українські міста змінять своє обличчя завдяки припливу корін-

¹ *Иркутск А.* Смертний приговор. – Х., 1932. – С. 24, 3.

ного населення з навколишніх сіл. Склад міського населення змінився, але обличчя міст – мало: український культурний елемент, який устиг нарости в них за перші пореволюційні роки, тепер з них викорінювано. Інтенсивна урбанізація стала важелем деукраїнізації.

Ще недавно хвалилися справжніми і фіктивними успіхами українізації – тепер стає обов'язковим хвалитися нищенням української культури, доповідати про кількість знищених письменників, учених тощо. На XII з'їзді КП(б)У (1934 р.) лунають такі рапорти: «Лише на початку листопадового пленуму було викрито і викинено з науково-дослідних установ ВУАН (Всеукраїнська Академія наук. – *І. Дз.*) і Наркомосвіти 248 контрреволюціонерів, націоналістів, шпигунів і класових ворогів, серед них 48 ворогів з партквитком. Тепер цього елемента викинуто з установ значно більше. Ось нещодавно, в грудні, нам довелося зовсім закрити Науково-дослідний інститут історії культури ім. Багалія, бо виявилось, що цей інститут – знов-таки, як і ряд інших наукових організацій, як, приміром, Українська Радянська Енциклопедія, Інститут Шевченка, в якому орудував Пилипенко, – був притулком контрреволюції»¹.

Майже вся українська культура «виявилася» контрреволюційною. І Сталін слав телеграми на Україну: «Нарешті от починаєте братися за справу по-більшовицькому... До нас дійшли чутки, що вжиті заходи вважаються у вас достатніми. Якщо це вірно, то така політика може погубити всю справу. По суті, проведені вами заходи – тільки перший крок...»

Так «ліквідацію куркульства як класу» в 1928–1930 рр., голодомор 1932–1933 рр. поспішали доповнити виморюванням національної інтелігенції...

Простір для русифікації було створено ідеальний. І його цілеспрямовано й інтенсивно заповнювано: за допомогою розширення функціонування російської мови рахунком української, ціннісного вивіщення російськості і зниження престижності українськості, т. зв. горизонтальної ротації кадрів, політично доцільного регулювання міграційних потоків тощо.

¹ XII з'їзд КП(б)У: стенографічний звіт. – Х., 1934. – С. 380.

Ставши 1938 року керівником КП(б)У, М. Хрушов чітко сформулював курс на посилення ролі російської мови, пов'язавши його з боротьбою проти «українських буржуазних націоналістів»: «...Народи всіх країн вивчають і вивчатимуть російську мову, щоб вивчити ленінізм-сталінізм і навчитися перемагати своїх ворогів. Вороги народу буржуазні націоналісти знали силу і вплив російської мови, російської культури, вони знали, що це вплив більшовизму; тому вони витравлювали зі шкіл російську мову»¹.

Обстоювання позицій української мови ототожнювалося з «українським буржуазним націоналізмом» – з відповідними на той час наслідками... Але йшлося не лише про витіснення української мови на периферію суспільно-культурного життя, а й про втручання в її лексику, стилістику, орфоепію – «виправлення» її шляхом калькування норм російської мови (ця практика, розпочавшись у 30-ті роки, не припинялася й пізніше). Масштаб і бруталність цієї боротьби з українською мовою можна бачити з документів, передрукованих у збірнику «Українська мова у XX сторіччі: історія лінгвоциду» (К., 2006). Ось промовисті назви лише деяких офіційних документів та пропагандистських публікацій з наведених у цьому збірнику: «Викорінити, знищити націоналістичне коріння на мовному фронті»; «Націоналістична небезпека на мовному фронті і боротьба проти неї» (Резолюція Комісії НКО в справі перевірки роботи на мовному фронті 26 квітня 1933 року); Резолюція Комісії НКО для перевірки роботи на мовному фронті в питаннях термінології; Резолюція Комісії НКО для перевірки роботи на мовному фронті в справі граматичній; «Націоналістичні перекручення в питаннях словотвору»; «Проти націоналізму в математичній термінології»; «Ліквідувати націоналістичне шкідництво в радянській фізичній термінології»; «Викорінити націоналізм у виробничій термінології»; «Добити ворога». Зауважмо: ці бойові донесення з «фронтів» ішли саме в час найвищої хвилі голодомору, доповнюючи картину геноциду – лінгвоцидом.

Про методи цього лінгвоциду видатний мовознавець Юрій Шевельов писав:

¹ Цит. за кн.: *Кантелер Андреас*. Мала історія України: Пер. з німецької. – К., 2007. – С. 176.

«Урядове втручання взагалі, а в даному випадку з боку уряду, опанованого росіянами, у внутрішні закони мови було радянським винаходом і новиною. Ні поляки, ні румуни, ні чехи до цього не вдавалися, як не вдавалася царська адміністрація дореволюційної Росії.

Вони всі обмежувалися на заходах зовнішнього тиску: забороняли вживати українську мову прилюдно, цілковито або частково; накидали державну мову через освітню систему; зваблювали українців своєю культурою й можливістю кар'єри; переселяли їх на неукраїнські території, а українські землі заселяли членами панівної нації тощо. Поруч цих “клясичних” метод радянська система встановлює контроль над структурою української мови: забороняє певні слова, синтаксичні конструкції, граматичні форми, правописні й орфоепічні правила, а натомість пропагує інші, ближчі до російських або й живцем перенесені з російської мови. Таким чином на Радянській Україні конфлікт між українською і російською мовами перенесено з зовнішньої, позамовної сфери в середину самої мови. Боротьба відбувалася не тільки в людській психіці, а й у самій мові»¹.

Після нападу гітлерівської Німеччини на Радянський Союз формула офіційного патріотизму змінюється: в ньому знаходять місце окремі мотиви з української історії (як і історії інших народів СРСР), що раніше не наголошувалися.

Згадуються в пропагандистському ключі волелюбні традиції запорозького козацтва, заклики до національної гордості тощо. Але це тривало недовго – відразу ж по війні розпочинаються нові ідеологічні кампанії з вишукування в літературних творах та наукових працях рецидивів українського буржуазного націоналізму. Новим тут було розвінчування сіонізму та спроби нацькування української інтелігенції на єврейську і навпаки.

Війна завдала Україні не просто руйнування, а й колосальної втрати людського та культурно-інтелектуального потенціалу. Олександр Довженко, працюючи над кіноповістю «Україна в огні», у щоденникових записах весь час звертався до цієї трагічної теми: «Чи зберуться наші люди знову на Вкраїні? Чи повернуться вони

¹ *Шевельов Юрій*. Вибрані праці в двох книгах. – К., 2008. – Кн. 1. Мовознавство. – С. 266–267.

з усіх нетрів (прозорий натяк на долю сотень тисяч засланих, “ворогів народу”. – *І. Дз.*), далеких далекостей нашого Союзу і заповнять її замість померлих од ворога, од мору, од кулі і петлі? Чи так і лишаться там, а на наші руїни наїдуть чужі люде і утворять на ній мішанину, і буде вона не Росія, не Україна, а щось таке, що й подумати сумно»¹.

Зразу ж по війні почався новий етап русифікації – зі знаменитого «тосту» Сталіна «За великий русский народ». Вперше вустами вождя російський народ було офіційно вивішено над іншими народами, що означало новий ідеологічний і психологічний імпульс для русифікації. Розпочалася і кілька років тривала оргія «русского приоритета» – вишукування російської першості в усіх науках і сферах життя, що набирало анекдотичних форм («Россия – родина слонов»), а проте потужно впливало на масову свідомість. Історія народів СРСР докорінно переглядається під кутом зору елімінації будь-яких згадок про їх пригнічення царською бюрократією та поміщицтвом і капіталом, тотального впровадження антиісторичного пропагандистського слогана про російський народ як народ-визволитель. З вуст провідних офіційних учених звучить: «Русский народ издавна выступал в истории как друг и освободитель угнетённых и слабых народов»; «...Русский народ стал верным боевым товарищем и вождём (!!! – *І. Дз.*) украинского и белорусского народов во всей дальнейшей их освободительной борьбе»².

Це ідеологічно-психологічне «опромінювання» йшло в парі з процесами максимальної централізації управлінсько-господарських структур та уніфікації культурних процесів, що зводило до мінімуму самобутність життя республік.

Смерть Сталіна, спроби соратників відмежуватися від одіозних форм його керівництва, засудження «культу особи», а потім хрущовські викриття злочинів Сталіна посіяли надії на демократизацію соціалістичного суспільства, а зокрема викликали оживлення в українському культурному житті, обережні спроби

¹ Довженко Олександр. Україна в огні. Кіноповість. Щоденник. – К., 1990. – С. 134.

² Член-кореспондент Академії наук СРСР А. М. Панкратова. Великий русский народ – выдающаяся нация и руководящая сила Советского Союза. – М., 1947. – С. 5, 8.

обстоювання української мови та цінностей української історії і культури. В пресі з'являються статті на цю тему М. Рильського, О. Ільченка, до цих питань звертаються О. Гончар, М. Стельмах, А. Малишко, хоч здебільшого йдеться ще про моменти далеко не головні («культура мови» у стилістичному розумінні тощо). Стало можливим знайомитися зі спадщиною репресованих письменників і науковців (ті нечисленні з них, хто залишився живий, повертаються на батьківщину); друкуються (хоч і вибірково) раніше проскрибовані твори. Це було неабияке збагачення духовного світу нового покоління українців, а водночас стимул до мистецьких новацій, особливо для молоді (т. зв. рух шістдесятників у літературних, мистецьких, а почасти й наукових колах). Однак та міра вільнодумства, яка виявилася особливо серед московських літераторів і мистців, налякала партійне керівництво, і сам Хрущов очолив шельмування «формалістів і абстракціоністів», під якими малися на увазі творчі люди, що виходили за межі рекомендованої Хрущовим ролі «автоматчиків партії». Таких людей заходилися вишукувати в усіх республіках, надто в Україні, що зайвий раз підкреслило незavidну роль українського керівництва як слухняного виконавця вказівок центру. Вжито заходів до того, щоб не допускати публікації неординарних літературних творів, виставок авангардних художників, виконання музичних творів молодих композиторів, здійснення новаторських театральних вистав, – адміністративним чином стримувано розвиток української культури, нав'язувано їй консерватизм і провінціалізм.

Але найбільшим «внеском» Хрущова в русифікацію України була ініційована ним зміна процедур мовного регулювання в шкільній освіті. Батькам було надано право самим обирати мову навчання для своїх дітей. Це подавалося як нібито демократичний крок. Однак неважко було зрозуміти, яку мову навчання для своїх дітей обиратиме більшість батьків, знаючи, що у вищих їм доведеться переходити на російську і що російська їм потрібна буде для професійної роботи, службової кар'єри тощо. Українська мова ставала практично непотрібною, за неї могли «триматися» тільки люди з високим національним самоусвідомленням, – але ж саме його викорінювали всіма можливими способами.

Це був один із важливих кроків у здійсненні ухваленої на XXII з'їзді КПРС у 1961 році нової Програми партії, що передбачала дальше зближення, а по суті злиття «соціалістичних націй».

На цей час механізм русифікації вже був добре відлагоджений. Ефективними ланками його були державний і господарський апарат, діловодство, офіційна і технічна документація, армія; вища освіта, середня технічна освіта, професійне навчання скрізь і всюди провадилися російською мовою; у школах ФЗН, ремісничих училищах сільська молодь, яка переважно до них потрапляла, протягом кількох років навчання зазнавала нещадного мовного калічення; в містах України в 1958 році в українських школах навчався тільки 21 % (в 1926 році – 97 %), навіть у столиці України Києві тільки 22 тисячі учнів навчалися в українських школах і 61 тисячі – в російських, а в ряді великих міст (Харків, Донецьк, Одеса) українські школи обраховувалися буквально одиницями; однією з найзлочинніших ділянок русифікації були дитячі садки та ясла, де відбувалося необоротне «щеплення» безборонних дитячих душ...

Русифікаторські здобутки хрущовської доби були збагачені й розинуті в часи Брежнєва та його наступників. Принциповим теоретичним досягненням стала теза про нову історичну спільність – єдиний радянський народ. Деякі суспільствознавці та діячі культури, переважно з національних республік, розуміючи згубні наслідки цієї установчої тези для долі своїх націй та їхніх культур, намагалися уточнити її в тому сенсі, що йдеться не про етнічну, а про політичну спільність. Інші ж, навпаки, доходили до того, що пропонували вже і мову цієї спільності – звісно, російську, не задовольняючись її статусом мови міжнаціонального спілкування.

Тим часом у республіках, у тому числі й Україні, вживалося законодавчих і практичних заходів до подальшого упривілеювання російської мови в навчальних закладах. Було введено доплату шкільним викладачам російської мови (як під час «обрусення» Польщі в 30–60-ті роки XIX століття!). Російську мову наполегливо впроваджували в усі сфери публічного життя. У травні 1979 року в Ташкенті проведено Всесоюзну науково-практичну конференцію «Російська мова – мова дружби і співпраці народів СРСР». В її «Рекомендаціях» недвозначно пропонувалося міністерствам освіти союзних республік ввести вивчення російської мови в на-

ціональних дошкільних закладах з п'яти років, розвиваючи розмовну мову дітей; у загальноосвітніх національних школах (тобто тих, де навчання ще провадилося рідною мовою) практикувати поглиблене вивчення російської мови за рахунок перерозподілення годин у навчальних планах; у системі профтехосвіти – здійснити перехід на нові програми з російської мови там, де навчання відбувається неросійською мовою; у вищих і середніх спеціальних навчальних закладах – сприяти викладанню російською мовою загальноосвітніх і спеціальних дисциплін, написанню російською мовою рефератів, дипломних проектів, звітів з виробничої практики тощо, практикувати публікацію наукових праць російською мовою... І так далі – докладна, методично опрацьована інструкція з вимордовування національних мов – бо ж про їх становище і розвиток нікому не йшлося. Перед, як завжди, мала вести Україна, маючи постійний упривілейований статус націоналістично небезпечної. Більшість «рекомендацій» для неї не були новиною – тут русифікація освіти пішла вже набагато далі. Новим було хіба те, що перший секретар ЦК КПУ В. Щербицький почав і свої виступи на республіканських партійних з'їздах та інших форумах провадити російською мовою – чого давно не було, – подаючи приклад усім партійним кадрам.

Українську мову свідомо заганяли в сліпий кут історичної безперспективності. Як і саму Україну.

Це викликало несприйняття і спротив національно свідомої частини населення, що набирали різних форм. Студенти Київського університету проводять обговорення становища української мови на самоврядних зборах, у багатьох вишах поширюються листівки. Чималих масштабів набуває циркуляція позацензурних літературних і політичних текстів через «самвидав». Багато клопоту завдають владі щорічні масові стихійні зібрання в Києві коло пам'ятника Шевченкові – 22 травня, в день перепоховання Кобзаря на Канівській горі, що набрали символічного значення як протесту проти антиукраїнської політики Москви та проти русифікації.

Налякана цими виступами влада повертається до рішучих політичних репресій. «Спробні» вибіркові арешти серед творчої молоді восени 1965 року не дали бажаного результату і викликали ще більше збурення. Тоді під керівництвом присланого з Москви нового керівника КДБ України В. Федорчука було скрупульозно

розроблено, а в січні 1972 року здійснено масштабну провокативну акцію, під кодовою назвою «Блок», що мала на меті показати існування в Україні підпільної націоналістичної організації, пов'язаної із зарубіжними антирадянськими центрами. Наявність такої організації довести не вдалося, але тим часом проведено масові арешти по всій Україні з переслідуванням усіх, хто хоч трохи був з арештованими пов'язаний. Цього разу тиск був таким брутальним, що на деякий час «дисидентство» було паралізоване. Але воно почало відроджуватися в інших формах, зокрема як правозахисна діяльність під претекстом підтримки Гельсінзьких угод тощо.

З початком проголошеної М. Горбачовим «перебудови» і «гласності» дисидентський рух став частиною загальноукраїнського політичного Народного Руху, що дуже швидко перейшов від захисної позиції до активної боротьби за здобуття державної незалежності і відіграв у цьому процесі важливу роль.

Русифікація в сучасній Україні

Проголошення державної незалежності України дало тільки початок процесам державотворення. Вони були ускладнені не останньою чергою глибиною зрусифікованості значної частини українського населення. Радянська політика русифікації була набагато ефективнішою, ніж у Російській імперії. «Обрусение» царських часів майже не зачепило селянство або зачепило його лише поверхово, і селянство залишалося в перспективі невичерпним джерелом національних сил. Натомість за радянських часів селянство зазнало небувалого вимордовування; традиційне село змінило своє обличчя, воно втратило роль гаранта національного життя, тоді як місто, основний ареал сучасної націєтворчості, в Україні таким не стало.

Навальна індустріалізація та урбанізація в ХХ ст. супроводжувалися не лише стихійною міграцією великих мас населення, а й завезенням партійних кадрів з пролетарських центрів Росії, широким залученням фахівців-технократів, цілеспрямованою зміною етнічного складу окремих регіонів, що засвідчує динаміка демографічних змін за даними переписів населення. Водночас усе робилося для того, щоб економіка України критично залежала від

централізованих схем розвитку продуктивних сил і не могла набути самодостатнього характеру в жодній із своїх галузей.

Російська імперія була деспотичною, але не тоталітарною державою. У своїй національній політиці вона вдавалася до репресій, але масовий терор не входив у її державницький ресурс (за винятком доби становлення імперії – акцій Петра I та Катерини II). Не мав він і безмежних можливостей контролю над поведінкою особистості чи груп людей, засобів постійного ідеологічного та психологічного тиску, пропагандистського маніпулювання свідомістю народу. В усьому цьому, а також у системності, гнучкості й підступності, науково-теоретичному забезпеченні, прогностичності й здатності до превентивних заходів радянська національна політика стояла набагато «вище» за царсько-імперську. Але вона перевищувала її і спектром «позитивних» стимулів. Адже не йшлося про образливі і дискримінаційні гасла русифікації чи «обрусення» – офіційно йшлося про взаємозближення і взаємозбагачення, про благородні інтернаціоналістські почуття, про історичний вихід з простору одвічної міжнаціональної ворожнечі в простір спільного будівництва світу злагоди і доброго майбуття. Це обіцялося як приклад усьому людству! І ця магія діяла часом невідпорно. Нарешті, відчуття належності до єдиного (хоч і багатонаціонального: нації ще не скасовувалися, а тільки «зближувалися») – «єдиного радянського народу» з його роллю у світовій історії, впливом на світові події, відчуття життя в «одній шостій світу» з її природними і культурними багатствами, – все це могло давати і багатьом давало своєрідне усвідомлення значущості або передчуття простору для самореалізації, стимулювало відмову від національної ідентичності на користь загальнорадянської.

Тобто, радянський проект великодержавності як нібито багатонаціональної пропонував ідеали світової міри. В цьому була його сила. Але – парадоксальним чином – у цьому була і одна з причин (хоч, може, й не головна) його краху: коли ставав очевиднішим великий історичний обман.

Проте до того часу він устиг своє зробити: ідеали залишилися у сфері риторики, а реальністю стали, з одного боку, досягнутий високий рівень русифікації в межах інтенсивно створюваного «єдиного радянського народу», але з іншого боку – нагромадження – під видимо спокійною поверхнею контрольованої

публічності – грізних проблем суспільно-політичного, соціального, національного, мовно-культурного характеру.

Вони залишилися у спадок державам, що стали наступниками СРСР.

Державно незалежна Україна не позбулася багатьох аспектів колишньої колоніальної залежності – як у вимірах економіки та політики, так і особливо у вимірах самоусвідомлення та «ментальності». У значної частини населення, попри загальне невдоволення радянською системою, залишилася радянська ідентичність. А у сфері культури і мови «здобутки» напівколоніального становища не тільки збереглися майже повністю, а й у дечому примножуються. Якщо наприкінці 80-х та на початку 90-х років у атмосфері піднесення національного руху та ейфорії від здобуття державної незалежності відчутно був зріс інтерес до української мови навіть з боку російськомовних, вона здобувала престижність, і володіння нею уявлялося перспективним, то невдовзі глибока економічна криза, господарський нелад, політична нестабільність, масове зубожіння людності призвели до компрометації української ідеї, а це болісним чином позначилося і на ставленні до української культури та мови як носія національності. Привабливість її в очах обивателя зменшилася, натомість почали оживати глибоко укорінені упередження минулих часів. Ще не забулося гасло «Коммунизм говорит по-русски», як на зміну йому прийшло гасло «Бизнес говорит по-русски», що повторює славнозвісну, столітньої давності тезу П. Б. Струве: «Капитализм говорит по-русски». Грабіжницько-мафіозний «ринок», мотивований лише бажанням якомога швидшого і якомога більшого зиску в будь-який спосіб (та ще за умов державно-податкового і державно-хабарницького здирства) напропале експлуатує історично спотворену культурно-мовну ситуацію і далі відштовхує, «відторгає» українську мову й культуру, активно діє проти них (а тим самим – хоч і не тільки тим – і проти України).

Це діється не лише в політичному житті, а й на побутовому рівні, зокрема в свідомості «продвинутого» обивателя, нині озброєного комп'ютером та інтернетом, які зовсім не гарантують від дурості. Політичну свободу, свободу слова обиватель розуміє і використовує по-своєму, відчуваючи підтримку, а то й спрямовування від політичних сил неукраїнської орієнтації. У науковому збірні-

ку «*Contemporary Ukraine on the Cultural Map of Europe*» (2009, Нью-Йорк) є стаття дослідника, присвячена інтернетним атакам нібито на «галичанський діалект», а насправді на українську мову взагалі (*Michael Moser. The Galician Variant of the Ukrainian Language and Anti-Ukrainian Discours in Contemporari Internet Sources*). Автор наводить численні абсолютно дикунські висловлювання про українську мову (аж до такого: «Українська мова – это не язык, это крики животных (мычанье, гавканье, хрюканье, карканье) – жидопольського быдла из Галичины» – с. 330), в яких очевидно є політична спрямованість ненависті до всього українського – пряма пов'язаність із російським шовінізмом. Це вже щось більше, ніж просто декультуризація суспільства.

Особливо великий внесок у деукраїнізацію та культурне пониження суспільства робить телебачення, що в Україні фактично, за винятком одного-двох каналів, контролюється проросійськи налаштованими телемагнатами. Навіть на державному НТКУ (Національний телеканал України) «з'явилося багато двомовних та російськомовних проєктів, частину яких «доброзичливці-благодійники» «дарують» НТКУ за копійки. Але відомо, що безплатний сир буває лише у мишоловці. І в ідеологічне промивання мізків українців охоче вкладають гроші ті, хто бачить Україну в «єдином русском міре»¹. За звітністю ж 98 % програм НТКУ – «україномовні». «Очевидно, за тим принципом, що коли хоч одне слово ведучий сказав українською, – це україномовна програма»².

Після помітного піднесення в перші роки незалежності, українськомовна преса нині практично витіснена з суспільного побуту. Ось деякі дані станом на 2008 рік. «Найбільший наклад (а отже, й розповсюдження) в Україні мають дві російськомовні газети – “Факты” (1,1 млн, за іншими оцінками – 600 тисяч) і “Сегодня” (700 тисяч, за іншими оцінками – 500 тисяч). Ці газети не тільки утримують читачів у спільному з Росією інформаційно-культурному просторі, а й постійно, як наприклад газета “Сегодня”, публікують матеріали, що дискредитують українську культуру»³. До першої четвірки найтиражніших газет, що видаються

¹ Самченко Валентина. Хто тут Національний? // Україна Молода. – 11–12 лютого 2011. – С. 3.

² Там само.

³ Масенко Лариса. Нариси соціолінгвістики. – К., 2010. – С. 151.

в Україні, входить лише лише одна україномовна – «Сільські вісті» (тираж 200 тисяч), читацьку аудиторію якої складають переважно сільські жителі. До цього слід додати, що в більшості великих міст Сходу і Півдня України, не кажучи вже про Крим, знайти українську газету у вільному продажі практично неможливо. Водночас Україна заповнена клонами російських газет: «Комсомольская правда в Украине», «Московский комсомолец в Украине», відповідні варіанти газет «Известия», «Труд» та ін., десятками журналів популярного та розважального характеру, що виходять величезними накладками. Небагата українська періодика скласти їм конкуренцію не може.

«Товсті» літературні журнали – традиційна арена гуманітарної думки – ледве животіють, виходять вони «здвоєними» числами, а їхній тираж катастрофічно впав. Тут треба сказати, що українські видання, у тому числі україномовні газети, через фінансову скруту фактично не платять гонорарів, а це відбивається на їхніх можливостях залучати авторів, не кажучи про те, що з відповідних причин журналістський корпус російських видань потужніший (хоч і складається з українських журналістів, які змушені шукати краще оплачуваної роботи).

Український кінематограф практично знищений. Телебачення опинилося в руках магнатів, далеких від розуміння національно-культурних чи загальнопросвітницьких потреб, і стало потужним засобом русифікації та пропаганди вульгарних смаків і відчуження від реальних проблем українського життя. Багаторічні зусилля інтелігенції та відповідальної частини політикуму добитися створення незалежного громадського телебачення досі не дали результату.

Українське книгодрукування в занепаді, і хоч за останні роки вийшло багато цікавих і цінних видань, як оригінальних, так і перекладних, їхні тиражі мізерні, а через параліч книготоргівлі й ті не завжди доходять до читача.

«...У 1990 році в Україні було видано понад 170 млн примірників книжок, або 3,27 книги на душу населення, які одночасно реалізувались у понад 4000 книгарень. Натомість у 2005 році було видано 54 млн примірників, або 1,15 книги на душу населення. Але реалізувати цей обсяг книжок українські видавці мали можливість вже в 400 книжкових магазинах. Тобто якщо кількість книжок

за накладом зменшилася у 3,14 раза, то кількість книгарень – майже в 11 разів. Це є свідченням деградації інфраструктури, яка мусила б забезпечити популяризацію та просування національної книги до споживача»¹. Трагічний парадокс: за роки незалежності столиця України втратила 70 книгарень, а «на цьому “цвинтарі” української книги вирости банки, ресторани, салони мобільного зв'язку, магазини одягу, салони краси»². Тут можна додати, що багато з наявних книгарень у містах Сходу й Півдня взагалі відмовляються замовляти українські книжки, посилаючись на брак попиту, хоч насправді такий попит є, як засвідчує виїзний продаж самих видавництв.

І як не погодитися зі словами президента Української асоціації видавців та книгорозповсюджувачів Олександра Афоніна: «...Значною мірою кризові явища, від яких нині так жорстоко потерпають економіка країни, її культурна, соціальна сфери та наука, є наслідком фактичного нехтування усіма без винятку вищими керівниками упродовж усіх двадцяти років незалежності книгою як головним стратегічним інструментом творення людини, нації, держави»³.

Впадає в око парадоксальна суперечність: за роки незалежності загальний «ландшафт» української книжкової продукції став багатшим і цікавішим, ніж будь-коли: в цьому виявляється незнане раніше розширення простору політичної і творчої свободи. Видано масиви раніше заборонених літературних творів і наукових праць, у тому числі з великого доробку української діаспори; опубліковано раніше невідомі історичні документи, що проливають правдиве світло на драматичні сторінки минувшини; чимало колективних і авторських монографій дають інтерпретацію актуальних проблем сучасності; завдяки праці наших перекладачів та допомозі гуманітарних фондів, насамперед закордонних, уперше маємо українською мовою великий корпус найвидатніших творів світової філософської, соціологічної, економічної, юридичної тощо класики. Здавалося б, уся інтелектуальна атмосфера суспільства мала б змінитися. Почасті вона і змінилася, але в дуже обмеженій,

¹ Експертна доповідь «Україна в 2006 році: внутрішнє і зовнішнє становище та перспективи розвитку». – К., 2007.

² День. – 23 лютого 2011. – С. 1.

³ Там само. – С. 2.

переважно академічно-університетській сфері. Бо вся ця продукція доступна лише дуже обмеженому колу реципієнтів. У згаданій уже Експертній доповіді читаємо: «...Спостерігається позитивна динаміка зростання кількості видань за назвами (1990 рік – 7046 назви, 2005–15720 назв), однак без збільшення тиражної маси книжок це не дозволило суттєво покращити позиції української книги. Якщо в 1991 році наклад однієї назви складав 23,2 тисячі примірників, то в 2005 році – 3,4 тисячі примірників. Однак ця середня цифра включає в себе і навчальну літературу для середньої школи, де наклад однієї назви становить іноді сотні тисяч примірників. А отже середній тираж так званої “ринкової” книжки не перевищує 500 примірників, що робить її практично недоступною для пересічного українця». Отож на книжковому ринку України панує російська книжка, далеко не завжди високого гатунку, часто густо розрахована на обивательські смаки.

Це – один із аспектів специфічної для України проблеми – драматичного розриву між рівнем, якого досягли суспільствознавчі та гуманітарні науки за роки незалежності, і рівнем повсякденної свідомості більшості громадян; між розмаїттям явищ літературного й мистецького життя – і майже цілковитою необізнаністю з ними суспільства.

Цій необізнаності ефективно сприяє відсутність єдиного інформаційного і культурного простору, так і не створеного за роки державної незалежності, – а саме він мав консолідувати українську політичну націю і формувати громадянську ідентичність. Східні та південні регіони України фактично «вилучені» з цього гіпотетичного єдиного інформаційно-культурного простору.

Так звана «політична еліта» України виявилася нездатною акумулювати наявний науковий потенціал чи бодай прагматично використати наукові розробки в гуманітарній сфері. Численні ґрунтовні програми й проекти, розроблені й запропоновані вченими й діячами культури, залишилися проігнорованими. Якщо й була тут зацікавленість, то переважно негативна, з боку прихильників русифікації: як не допустити до реальних дій, що змінили б на краще становище української культури й мови. Вони не тільки гльорифікують «досягнутий рівень» русифікації, а й закликають орієнтуватися на нього і від нього вести відлік нового національно-культурного часу. Їм здається достатнім і невідпорним аргумент:

так «історично склалося», що п'ятдесят (чи більше, тут кожен воліє називати своє) відсотків українців говорять по-російському – не силувати ж їх до української мови. При цьому не говорять про те, *коли, чому і як* це «історично склалося», яким насильством і терором; не думають про те, чи нормальний цей «досягнутий рівень» і куди він веде Україну; не зважають на те, що йдеться не про якийсь примус до української мови, а про створення умов для її нормального функціонування і не про відмову від російської мови, а лише про те, щоб вона не витісняла і не підмінювала собою українську. Політичні сили, які вміють підвищувати свій «рейтинг» тільки найпримітивнішим способом: граючи на упередженнях свого електорату, а не ведучи з ним діалог, – цинічно фальсифікують проблему, що є без перебільшення проблемою життя і смерті України як національного феномена. Кожен можливий крок у бік підтримки української культури і мови вони оголошують «утиском» або й «забороною» російської мови й культури, ніби не помічаючи їхнього реального панівного становища в Україні, й роздмухують навколо цього протистояння. «І зовсім парадоксально на тлі мовної палітри України звучать слова Олександра Солженіцина: “Идут чередой (! – *І. Дз.*) должностные увольнения за невладе-ние украинским”. Ну, в цьому разі вже не вистачає слів, оскільки я знаю кількох викладачів, які не тільки викладають російською мовою, а й відверто знушаються над українською державністю, її пріоритетами, – ніхто не тільки їх не звільняв, а й не розмовляв про неприпустимість таких відвертих поглядів і висловлень при викладанні свого предмета»¹. Часто тон у цій справі задають офіційні представники російського уряду, які постійно звинувачують Україну в нібито порушенні прав російськомовних громадян. Був час, коли з українського боку ще звучали хоч і слабенько-виправдальні, але більш-менш присутні відповіді. Так, у «Заяві Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини» («Літературна Україна», 24 лютого 2000 року) наводилися такі дані: «Для задоволення культурно-мовних потреб російськомовних громадян в Україні діють понад 3000 дитячих дошкільних закладів. Фахівців з російської мови в Україні готують 11 університетів та 20 педінститутів. Російською мовою в Україні навчаються понад

¹ *Загнітко Анатолій*. Шляхами слова. – Донецьк, 2009. – С. 294.

0,5 млн студентів, або 57 % від загальної кількості. До послуг громадян майже 25 000 масових та універсальних бібліотек, у яких 62 % становить російськомовна література, діють 14 українських державних театрів з виставами російською мовою. На книжковому ринку російськомовна література становить близько 90 %. Російською та двома мовами транслюється та видається більшість засобів масової інформації. На теренах нашої країни активно діють 34 республіканські і регіональні національно-культурні товариства та об'єднання, які репрезентують права російськомовних громадян».

Фальсифікується і проблема двомовності: парадокс у тому, що саме україномовні є і двомовними і здебільше володіють російською, тоді як серед російськомовних далеко не часто можна зустріти і знання української мови та культури, і повагу до них. Таким чином двомовність може обернутися одномовністю – російською. Простір функціонування української мови звужується, як шагренева шкіра, бо зникають умови, що робили б її потрібною. *Потрібність* мови в житті суспільства – це єдина *достатня* обставина її вільного життя. Саме на створенні й підтриманні умов, обставин такої потрібності тільки й може базуватися розумна й ефективна концепція мовного розвитку.

Не сприяє оздоровленню ситуації й ігнорування або недооцінка в свідомості багатьох українців російськомовного складника української культури. Особливо це стосується літератури: письменники, які пишуть російською мовою, мало сприйняті в Росії, а в Україні недостатньо інтерпретовані як складова частина її духовного життя, що зменшує їхню участь у творенні української політичної нації, сприяє позаукраїнській орієнтації. Ще один чинник, який мало враховується: становище культури багатьох національних меншин. Неувага до них, недостатня підтримка їх обертається тим, що їхня зрусифікованість стає вимушеним «внеском» у комплексну русифікацію України. Нові мігранти зі Сходу також опановують катастрофічно спрощену російську мову, вносячи свою барву в загальну картину.

Дійовим чинником русифікації стала т. зв. попса в її найвульгарніших виявах, що заповонила не лише естраду, а й увійшла в побут маси населення. Вона працює не лише на «розукраїнення»,

а й на розкультурення взагалі, вщеплюючи низькопробні смаки та несприйняття справжніх культурних цінностей. Натомість сучасна українська молодіжна культура не дістає підтримки ні з боку держави, ні з боку меценатів та спонсорів, більшість із яких розщедрюються лише на розрекламовані імена заїжджих «зірок». Тоді як першокласні українські мистецькі колективи та виконавці, що з успіхом виступають у багатьох країнах світу, – рідкісні гості на великих сценах самої України.

Усе це, разом узяте, збіднює наш культурний світ і стає підмогою русифікаційній стихії, яка, однак, і не зовсім стихія, бо має свої регулюючі координати й ідеологічне та фінансове стимулювання.

Це лише частина проблем, які мали б об'єднати зусилля політичної і культурної еліти для спільної продуктивної роботи, а не роз'єднувати їх. Для цього потрібна і продумана культурна політика, і політична воля для її здійснення. Ні того, ні того немає. Втім, як слушно зауважує дослідниця, «розвиток української ситуації унаочнює відому з досвіду зарубіжної соціолінгвістики закономірність, згідно з якою відсутність у державі мовної політики є також політикою, що полягає у підтримці сильнішої мови. В Україні зберігається досягнуте в попередній період домінування російської мови в міській комунікації, а в деяких сферах, зокрема в інформаційно-культурній, нові реалії відкритого суспільства призвели до значного посилення процесів русифікації»¹.

Водночас мовно-культурний вимір русифікації – це лише один із аспектів загального послаблення України як держави. Нам загрожує те, що американський радянолог Керін Дейвіша назвав «автоколонізацією», а болгарський культуролог Олександр Кйосев – «самопідкорюваною культурою».

Нова влада, гіпнотизована ідеологією російського націоналізму, з особливим завзяттям заходила ревізувати освітянську сферу, в якій усе-таки за попередні роки було досягнуто деяких успіхів у справі повернення української мови в навчальний процес. Тепер це «насильство» зупиняють, а порядком «оптимізації» шкільної освіти під «скорочення» потрапляють українські школи як недостатньо забезпечені учнівським контингентом.

¹ Масенко Лариса. Нариси з соціолінгвістики. – К., 2010. – С. 144.

Застосовується випробуваний протягом історії – від Катерини II до Хрущова – спосіб: «на прохання трудящих». («...На Донеччині “на численні вимоги громадськості” закривають українські школи та класи», – пише Роман Коваль з Донецька в газеті «День» 4–5 лютого 2011 року.) Здавалося б: хіба не розумніше було б, замість закривати чи не останню українську школу в Донецьку, – подбати про її привабливість, забезпечивши сучасним обладнанням, а може, й новим приміщенням? Пояснювати тим, хто керується згубним для освіти мотивом «рентабельності» (це офіційно, а насправді зовсім іншими, політичними мотивами), що Донеччина – поки що частина України, і тут мають право на існування також і українські школи. Але ж це – якщо метою є розвиток української освіти. А якщо мета протилежна, то все так, як треба, й робиться. Правильно робиться, з перспективою. Дарма що протестують батьки й матері, які своїм коштом відремонтували школу № 136 («Гроші здавали всі, навіть мама, у якої десять дітей!») і хочуть, щоб їхні діти діти навчалися українською. Ось що пише одна з організаторів протесту: «Я сама російськомовна. Але обох дітей віддала в українську школу свідомо. Я дивлюсь у майбутнє і розумію, що говорити українською мовою, знати й розуміти українську культуру – в інтересах моїх дітей». Протестують і вчителі, причому не лише з тієї-таки школи. Ось лист Наталії Руденко, директорки НВК «Симферопольська українська гімназія»: «Як відомо з історії, Донецька область, весь Донбас – давній український регіон, де традиції українства ще й досі мають глибокі корені, тому це рішення влади про закриття шкіл – проти-природне й необ’єктивне. Це рішення спрямоване не на розвиток своєї ідентичності, а на розвиток чужої культури за рахунок власного народу, це рішення однозначно русифікаторське. Крим ще більше зрусифікований регіон, ніж Донбас, однак у нас існує великий попит саме на українську освіту. У нас великий конкурс, багато учнів намагаються вчитися саме у нас, бо це дає їм перспективу продовжувати освіту на теренах всієї України, а не тільки в Криму. Я вважаю, що в донецькому регіоні так само влада повинна задовольняти, а не ігнорувати попит населення на українську освіту».

У телепрограмі Савіка Шустера 11 лютого 2011 року було показано, в репортажі з Донецька, болісний протест батьків, матерів

і дітей, що постраждали від закриття шкіл; доведені до розпачу люди говорили про готовність іти на групове безстрокове голодування. Але для донецького владного чиновництва (та й того, що вже перебалося до «матери городов русских») – це голоси «націоналістів». Українських. А не благословених російських націоналістів і шовіністів без лапок, ідеями яких слід надихатися. До речі, в тій же передачі донеччани наводили приклади цілковито шовіністичних, окупантських висловлювань високих донецьких керівників у спілкуванні з українськими громадянами.

Таке враження, що влада уважно вивчила, зокрема, рекомендації С. Щоголева (див. у розділі «Русифікація в Російській імперії») і помаленьку, обережно, але продумано їх починає враховувати. А він цілком слушно вважав, що головне – правильно спрямувати шкільну освіту. Відучити молоде покоління від мови, а тоді й інші проблеми легше буде вирішити. Втім, дослівно: «Составляя настоящую главу (“Борьба с южнорусским отщепенством”. – *І. Дз.*), мы с умыслом откладывали вопрос о мерах против периодической печати на украинском языке. Мы полагаем, что правильная и энергичная постановка школьного и внешкольного просвещения настолько проветрит культурную южнорусскую атмосферу, что все эти “часописи”, принадлежащие к ботаническому классу тайнобрачных зоофитов, зачахнут от внутреннего и внешнего (финансового) худосочия». Несхибний прогноз! Але: «Пока эти издания существуют, полная индифферентность государства к их деятельности может, однако, вредно отражаться на интересах населения». І вчений фіскал радо подає свої проникливі спостереження та глибокодумні рефлексії над українською пресою.

Вчитися і вчитися нам (тобто їм!) у даровитого фіскала – єдиносорока Щоголева! Втім, таки вчаться – і добре. Один із заповітів Щоголева – не допускати, щоб Боже слово звучало українською мовою, не дозволяти священикам проповідувати по-українському. Минуло сто літ, і ми стаємо свідками комбінованого наступу на українські церкви немосковського підпорядкування – з боку насамперед Московського патріархату, але також і нової «української» влади. Про рейдерські захоплення храмів Київського патріархату розповідає преса (див., наприклад, інтерв'ю з патріархом Київським і всієї Руси-України Філаретом в «Українському тижні» за 11–17 лютого 2011 року; тижневик говорить про «сталінські

методи на озброєнні Російської православної церкви»). УПЦ Московського патріархату – складова частина РПЦ – фактично стає державною церквою в Україні, і «чи не вперше в історії фактично державна церква є засадничо ворожою до самої незалежної держави»¹. А з яким шаленством анафемствують на адресу «розкольників», «розстриг», «боговідступників» – так ніби вони, з Московського патріархату, єдині й прямі уповноважені Бога на планеті! А мільйони тих, хто молиться Богові своєю мовою, приречені опинитися в геєні огненній. По суті, агресивна політика ієрархів Російської православної церкви є антихристиянською. Адже «...разнообразие христианских культур может быть отнесено к числу доказательств бытия Божия. Бог хочет и требует от нас единства, но Он не хочет от нас единообразия»². Бог говорить мовою різних народів, – підкреслював Папа Іван-Павло II.

Внаслідок століть дискримінації та переслідувань українська культура і українська мова не мали можливості вільно розвиватися і нині, за умов глобальної відкритості та зовнішніх тисків, перебувають у нерівних конкурентних умовах з тими культурами та мовами, за якими стоять потужні держави, що їх цілеспрямовано стимулюють, цінуючи власну ідентичність. Українська держава – чи не єдина в світі, яка цього не робить. Видатний сучасний український філософ Вілен Горський, на жаль, уже покійний, з цього приводу не так давно писав:

«...Єдність може існувати лише між “різними”, які властивою їм неповторністю здатні збагачувати одне одного. Натомість реальною стає загроза перетворення культури людства на уніфіковану одноманітність. Прагненням уникнути цього небажаного результату пояснюється політика, спрямована на захист і розвиток власної національної мови, яку активно проводить, наприклад, Франція.

Що ж до України, то загроза тут не обмежується зовнішніми факторами, що особливо актуалізує нагальну потребу розробки цілеспрямованої державної політики з розвитку і збагачення мовної культури народу. Такої політики по суті не існує. Справа

¹ *Стріха Максим*. Морок нетерпимості РПЦ // Український тиждень. – № 7 (172). – 18–24 лютого 2011 року. – С. 39.

² *Аверинцев Сергей*. Премудрость создать себе дом // Новый мир. – 2001. – № 1. – С. 165.

обмежується політичною дискусією щодо статусу української мови й не більше»¹.

Продумана, науково обґрунтована культурна і мовна політика мають стати невід'ємною складовою національного проекту «Україна XXI століття» і забезпечити культурну ідентичність нашого народу, його повноцінне буття серед народів Європи і світу. Для цього насамперед потрібне створення потужного інформаційно-культурного простору, який охоплював би всю Україну і забезпечував усім її громадянам можливість ознайомлення з життям і культурою всіх українських земель, сприяв обмінові знаннями, цінностями, думками, ідеями, доносив нові інтелектуальні та естетичні здобутки, як і багатства національної духовної спадщини до всього суспільства. Це чи не найголовніша умова консолідації суспільства та утвердження нової української ідентичності – тим більше за умов нинішньої відкритості до світу, позитивних і негативних впливів глобалізації, величезного переважання російського чинника в інформаційно-культурному ландшафті України.

Протягом кількох років при Президентові України В. Юшенку діяла Національна рада з питань культури і духовності, яку очолював М. Жулинський. Вона підготувала кілька важливих документів, спрямованих на підтримку українського кіно, книгодрукування, мови. Але все так і зупинилося на стадії пропозицій. Виявилося, що президентського схвалення і навіть указів мало, потрібні постанови уряду, закони Верховної Ради, – а це вже нездоланий бар'єр. Одна із сумних сторінок цієї нерівної боротьби – доля ґрунтового проекту Кирила Стеценка «Стратегії культури України. Філософія і менеджмент самоздійснення нації: Концепція інтегрованого стратегічного управління духовно-інформаційною сферою держави» (2005 рік). Це не загальні добрі побажання, не патріотична риторика, що нам закидають недоброзичливці, – це скрупульозно розроблена «дорожня карта» перспективного розвитку української культури. Здавалося б – знахідка для влади, яка щиро дбає про духовне піднесення суспільства. Та де там!

Невиконаним, фактично проігнорованим залишилося «Протокольне рішення наради з питань забезпечення розвитку державної мови в Україні», проведеної 18 травня 2006 року в Кабінеті

¹ Горський Вілен. Біля джерел. – К., 2006. – С. 252.

Міністрів України з участю міністрів і відповідальних працівників Секретаріату Кабміну, в якому були розроблені конкретні заходи в мовно-культурній сфері; тим більше – не дали і не дають реальних наслідків численні звернення представників української інтелігенції, з яких уже можна скласти цілу антологію.

Підстави ймовірної продуктивної культурної політики достатньо розроблені в численних пропозиціях наукових і культурних інституцій. Потрібні широка суспільна апробація і державна воля до їх здійснення. Але є великий сумнів: коли на це не спромоглася влада, що позиціонувала себе як немовби національно-патріотична, то чи здатна на це влада, що «національний інтерес» розуміє лише як бізнесовий інтерес великого капіталу або якогось його клану, влада, чия ідеологія зазнає потужного впливу російського націоналізму і яка готова здавати йому українську історію, національну пам'ять, культурну самобутність, мову та всі інші «нематеріальні» цінності в обмін на риторику братерства або й без такої, смиренно ковтаючи всі можливі образи національної гідності та державного престижу. Як це бачимо останнім часом, коли українська влада не відреагувала на образливі слова В. Путіна про те, що Росія й сама без України та інших республік могла б виграти війну з Гітлером, – тобто, що багатомільйонних українських жертв і страхітливих руйнувань наче й не було, не було закарбованої Довженком «України в огні»: це своєрідний варіант знаменитого сталінського «тосту» «За великий русский народ». Втім, і попередня влада мовчки проковтнула визначення В. Путіним України – на саміті НАТО в Бухаресті – як «штучого утворення», вона не відчуває потреби в забезпеченні існування українського світу як такого, як феномена історії.

Нині русифікація – це поверхневий симптом глибшої хвороби, що полягає у втраті закоріненості в культурі, історії, у втраті самого себе.

«Позбавлення коріння, безперечно, – найнебезпечніша хвороба людських спільнот, бо вона поширюється сама по собі. Істоти, які справді позбавлені коріння, поведуться майже завжди одним із двох можливих способів: вони або впадають у стан інерції душі, що майже рівнозначний смерті, як більшість рабів Римської імперії, або кидаються у діяльність, що завжди спрямована на позбавлення

коренів тих, хто ще їх не втратив чи з ким це відбулося лише частково, і вдаються при цьому до найжорстокіших методів [...] Позбавлений коріння – позбавляє коріння й інших. Укорінений – не викорінює»¹.

Це, власне, те, що в українській історії відоме під найменням «яничарство» і що протягом століть набирало різних форм і хитромудрих аж до благородства мотивацій. Але суть його та сама: з висоти своєї тріумфуючої, владної безкорінності «позбавляти коріння й інших», викорінювати ще не викорінене. Цьому можна протиставити лише одне: власну глибину, недосяжну яничарським бульдозерам, власний інтелект і культуру, невразливі на яничарські спокуси. Вирішальну роль тут мала б відігравати національна інтелігенція. Але вона послаблена внаслідок послідовного цілеспрямованого знекровлення.

«Історично дбати про збагачення мовної культури й протистояти негативним явищам у цій сфері покликана національна інтелігенція. Однак, на жаль, у сучасній складній ситуації, яку переживає українське суспільство, чи не найчастіше ми саме відчуваємо брак достатньо розвиненої інтелігенції. Причини цього, передусім, – у посттоталітарному стані нашого суспільства. Вічний страх перед вільною думкою, талантом, високою майстерністю – всім, що спричиняється до усвідомлення власної незалежності», – писав згадуваний уже український філософ Вілен Горський, – ось що спонукало до заслання інтелігенції за кордон, до хвилі арештів, переслідувань і погромів у культурі, науці, – як генеральної лінії тоталітарної держави щодо інтелігенції. «Все це повною мірою зазнала, як й інші складові Радянського Союзу, Україна. Але у нас ситуація погіршується багатовіковим напівколоніальним минулим, що спричинилось не лише до надзвичайної слабкості прошарку інтелігенції, а й до великої прірви, що відділяла від свого рідного народу ту частину інтелігенції, яка всупереч умовам все-таки збереглася. Через стан, в якому Україна існувала впродовж віків, аж до початку XX століття представники української інтелігенції були здебільшого вихованцями не рідної української, а інонаціональної культури.

Лише на рубежі XIX–XX ст. виникає, по суті, перше “органічне” покоління української інтелігенції.

¹ Вейль Сімона. Укорінення. Лист до клірика. – К., 1998. – С. 39–40.

Це покоління, переборюючи значні труднощі, набирає сили впродовж перших десятиліть ХХ ст. Але наприкінці 20-х рр. і воно припинило своє існування, одержавши в історії нашої культури сумну назву “Розстріляне Відродження”. Наслідки цього ми відчуваємо й понині»¹. І наслідки, зрозуміло, не лише в мовно-культурній сфері...

...Цю невеселу розмову хочу закінчити словами з виступу на презентації віршованого роману Ліни Костенко «Берестечко» в Українському Домі 22 березня 2010 року (ювілейний вечір поетеси):

«Серед поетичних формул людського буття є у Ліни Костенко така: “Життя людського строки стислі – немає часу на поразку”. На жаль, незважаючи на стислість строків і людського буття, і історичних, у нас завжди знаходилися час і сили для поразок. Нинішня поразка, на мій погляд, страшніша за Берестечко. Бо після Берестечка були ще перемоги. А після культурного і мовного геноциду, я б сказав – і самогеноциду, що нам загрожує, перемог не буває. Бо не стає народу.

Буде псевдодержава. Будуть президенти і уряди. Будуть прапор, тризуб і навіть гімн: “Згинуть наші воріженьки, як роса на сонці...” Але тими воріженьками в цій псевдодержаві будемо вже ми, українці, – під чужим нещадним сонцем.

Вибір у нас один – спротив культурному і мовному геноциду».

Минув рік, і підстав повторити ці слова стало ще більше.

Надто песимістично? Може. Але ми вже жили двадцять років, підбадьорюючи себе оптимістичними ілюзіями. Може, хай буде мобілізуючий песимізм?

Що ж до оптимізму... то й він буває всякий. Скажімо, такий гартований інтелектуальний і політичний боєць, як Адам Міхнік, свій нинішній (!) оптимізм назвав «оптимізмом труєного вовка»².

Змінилася польська дійсність. «Романтична фаза трансформації скінчилася. Вичерпались великі національні цілі. В Польщі за ними стояли чотири великі ідеї. Незалежної Польщі – визволення від Червоної армії та російського домінування. Демократичної Польщі – плюралізм, парламент, чесні вибори. Відкритої Польщі – свобода виїзду, скасування цензури. Безпечної Польщі – НАТО

¹ Горський Вілен. Біля джерел. – К., 2006. – С. 252–253.

² Новая Польша. – 2011. – № 1. – С. 18.

і Євросоюз. Великих цілей досягнуто. Тепер треба людям запропонувати такий спосіб мислення в Польщі, в якому вони побачать власні інтереси. Питання № 1 також: чи здатні ми виробити таку пропозицію?» Відповідь самого Міхніка: «Поки що не видно»¹. Це і є та ситуація, в якій він відчув себе «труєним вовком».

Наскільки ж складніша й драматичніша наша, українська ситуація! З означених чотирьох великих цілей – а вони спільні для всіх країн, що вийшли з радянського блоку, – ми зашпорталися на півдорозі до трьох перших (незалежність, демократія, відкритість), а на четверту (безпечна Україна), м'яко кажучи, заплющили очі й пішли в нікуди.

Демократична – як вона себе позиціонувала – влада виявилася фатально слабкою, не спромоглася об'єднати не лише суспільство, а й свої власні фрагментовані «політичні сили», зосереджені більше на з'ясуванні стосунків між собою, ніж на спільній конструктивній роботі задля майбутнього України. Не виконавши головних своїх передвиборних обіцянок (навіть тих, які були реалістичними), не розв'язавши болючих суспільно-економічних і культурних проблем України, вона скомпрометувала не лише себе, а й певною мірою українську ідею взагалі.

Те, що сталося, – велика національна поразка. Ми всі у ній винні. Вона має свої глибокі причини, що криються у всьому стані нашого суспільства, яке так і не стало сконсолідованим, сучасною політичною нацією. На цій несконсолідованості, розмитості національно-політичної ідентичності паразитують (самі її всіляко стимулюючи) добре організовані клани, для яких Україна є в кращому разі тільки територією розгортання своєї бізнесової діяльності, а в гіршому – частиною «русского мира», в якій їй конче треба повернути.

Чи нова влада *цілком* підпорядкована їм?

Не хотілося б вірити. Час покаже. Хоч багато чого він уже показав, починаючи з «харківських домовленостей», про які ми, мабуть, ще й не все знаємо. Певно, «регіонали» будуть твердими в обстоюванні *власних* «ділових» інтересів, може, навіть і в такого роду відносинах з Росією. А в обстоюванні інтересів України – лише *тією мірою*, якою вони не суперечитимуть *їхнім*

¹ Там само. – С. 17.

інтересам. Але «баланс інтересів», швидше за все, буде дуже ризикованим для України.

Я завжди був проти принципу «чим гірше, тим краще», яким, на жаль, керувалися і керуються всі – поперемінно – наші опозиції, перетворюючи політичну боротьбу на взаємну безоглядну й сліпу бійку та підсичуючи хаос у житті країни. По-моєму, все-таки: чим гірше, тим гірше. А чим краще – тим краще. І якщо Партія регіонів та її підпомагачі робитимуть щось добре для України – в цьому добродію їм треба підтримати. Тільки було б це добре. Поки що бачимо недобре, і воно вже викликає масові протести. Поскільки стосується соціально-економічних умов життя основної маси населення. Тут масове невдоволення сягає критичної межі.

Менше усвідомлені загрози у сфері культури і політичної та інформаційної свободи. Їх бачать переважно громадянськи активні кола і творча інтелігенція. Але так бути довго не може. Гуманітарні проблеми – невід’ємна частина соціальних. Суспільство мусить побачити, що новій українській владі доводиться дорого платити за прихильність кремлівських неоімперіалістів до неї. Тобто: дорого як для України. Влада ж намагатиметься розплачуватися тим, що для неї *недорого*: політичною гідністю, національною ідентичністю, інформаційним простором, історією, культурою, мовою. А це для московської «ліберальної (???) імперії» якраз і є головне, може, ще важливіше, ніж «газова труба» і збройна присутність у Криму¹. Адже в сучасному світі долю народів вирішують головним чином не армії, і вистояти проти зовнішнього асиміляційного тиску можна тільки завдяки внутрішньому здоров’ю і відповідному самоусвідомленню.

Умовно назвемо це «гуманітарною сферою» (яка, звісно ж, перебуває з соціально-економічною та соціально-політичною сферами в стані щільної взаємопов’язаності та взаємозумовлюваності). Російські неімперіалістичні ідеологи послідовно здійснюють усебічний «гуманітарний» тиск на Україну. Для цього засновуються програми, фонди, інституції. Ось один із прикладів – концепція створення «гуманитарной научной структуры на территории Восточной Украины – Русского Института». Думаєте – просто задля кращого ознайомлення українців з російською культурою? Якби ж то!

¹ «Нельзя удержать Кавказ, уйдя из Крыма и Севастополя» – *Нарочницкая Наталья*. Евразийский эллипс // Москва. – 2003. – № 5. – С. 10.

Автор проекта Інокентій Андреев одверто пише: «**В последнее время российские элиты используют энергетические рычаги для усиления своего влияния на международной арене. Однако эти рычаги очевидно недостаточны, ибо остается без внимания фактор языка и культуры. Русского языка и культуры**» (виділено в оригіналі. – *І. Дз.*). Особливе значення має український напрям активізації цього «фактора». Адже «**появился украиноязычный образованный класс, который является носителем враждебной России идентичности**». Ще більшою небезпекою є поява покоління освіченої молоді, яка знає англійську мову, а «**качественное обучение английскому языку дает возможность в принципе не обращаться к русскому культурному фонду, что выводит развитие всех передовых дисциплин из руслу развития постсоветской науки и переводит их в развитие современных интеллектуальных течений Запада**». Як приклад наводиться Києво-Могилянська академія. У цьому світлі «**формирование Русского института на Украине решило бы многие задачи**», зокрема, «**грамотная работа с населением, в особенности с одарённой молодежью, позволила бы укрепить русскую идентичность в юго-восточных регионах Украины**»¹.

Подумаймо, чи можна тут розраховувати на якусь активну протидію української влади? Чи можна розраховувати на послідовний конструктивний курс цієї влади в гуманітарній сфері? Якщо навіть попередня влада, наголошуючи свою патріотичність і маючи запропоновані їй науковцями дуже ґрунтовні розробки на цю тему, не знайшла ані достатніх засобів, ані достатньої державної волі в собі для здійснення необхідних системних програм, то чи можна цього сподіватися від влади, яка демонструє нерозуміння або й свідоме ігнорування відповідних проблем, більше того – активно заохочує продовження і поглиблення русифікації, деукраїнізації? На практиці – попри епізодичні дипломатично-камуфляжні заяви... Вона не хоче і навряд чи захоче залагіднювати мовно-культурні колізії, вгамовувати антиукраїнські пристрасті й упередження частини свого «електорату», яка на неї тисне і від якої вона залежна (і з якою почасти й солідаризується, а деякі клани в цій владі самі ведуть перед в антиукраїнстві).

¹ Андреев Инокентий. Русская речь как щит и меч. – <http://www.apn.ru/publications/print10660.htm>.

Звичайно, це лише один бік нашої реальності. Є інший: ані джерела українського культурного життя, як професійного, так і самодіяльного, ані вкоріненість у ньому або потяг до нього великої активної маси нашої людності ще далеко не вичерпані і дають енергію багатьом новим і новаторським ідеям та починанням у різних регіонах та на різних рівнях. Це – великий резерв творчого поступу. І великий резерв спротиву деукраїнізації України. Але ж і на деукраїнізацію працюють неабиякі – і краще, ніж ми, організовані, спонсоровані, профінансовані сили – до того ж уміло і всіляко підтримувані ззовні. Адже імперії критично потрібна Україна, і вона «за ціною не постоїт».

І тут хочеться ще раз нагадати: майбутнє України – як *України*: зі своїм минулим і своїм майбутнім, – а не як уламка «русского мира», знову опиняється під загрозою.

Та хай це додає нам не лише гіркоти й болю, а, над усе, – сили працювати задля буття собою: у світі, де кожен або Є СОБОЮ, або ЙОГО НЕ СТАЄ.

Література до розділу «Русифікація вчора, сьогодні... і завтра?»

- Бахтуріна А. Ю.* Окраины Российской империи: государственное управление и национальная политика в годы Первой мировой войны (1914–1917 гг.). – М., 2004.
- Бердиховська Богуміла.* Україна: люди і книжки. – К., 2009.
- Бодуэн-де-Куртене И.* По вопросу об автономии и равноправии национальностей // Украинский вестник. – 1906. – № 1.
- Брандес Георг.* Что такое национальное чувство? – Нижний Новгород, 1913.
- Бриль Гн.* Лицарі патріотичного інтересу. – Х., 1930.
- Бурмистров Т. Ю. и Гусакова В. С.* Национальный вопрос в парламентах и тактике политических партий в России в 1905–1907 гг. – М., 1976.
- Ваганян В.* О национальной культуре. – М.; Л., 1927.
- Величко В. Л.* Кавказ: Русское дело и междуплеменные вопросы // Полное собрание сочинений В. Л. Величко. – СПб., 1904. – Том первый.
- Вернадский В. И.* Дневники. 1917–1921. – К., 1997.
- Вернадський В. І.* Вибрані праці. – К., 2005.
- Вернадський Володимир.* Українське питання і російська громадськість // Хроніка 2000. – Випуск 35–36.

- Вивід прав України. – [Б. м.]: Вид-во «Пролог», 1964.
- Винниченко В.* Відродження нації. – Відень; К., 1920; К., 1990. – Т. I–III.
- Вишневський Олександр.* На переломі. – Львів, 1905.
- Вілсон Ендрю.* Українці: несподівана нація: Пер. з англійської. – К., 2004.
- Вовк Ф.* Порабощаемый народ. – Львів, 1895.
- Возгрин В. Е.* Империя и Крым – долгий путь к геноциду. – Бахчисарай, 1994.
- Вулф Ларі.* Винайдення Східної Європи: Пер. з англійської. – К., 2009.
- Голодомор 1932–1933 років в Україні: Документи і матеріали. – К., 2007.
- Голубенко Петро.* Україна і Росія у світлі культурних взаємин. – Нью-Йорк; Париж; Торонто, 1987.
- Голубець Михайло.* Русифікація – люмпенізація – вульгаризація. – Львів, 2006.
- Горський Вілен.* Біля джерел. – К., 2006.
- Греч Леонид.* Украина – не Европа. – К., 2008.
- Гринів Олег.* Україна і Росія. Партнерство чи протистояння? – Львів, 1997.
- Грицак Ярослав.* Страсті за націоналізмом. Історичні есеї. – К., 2004.
- Гриценко Олекса.* Україна моїх блакитних днів. – Рівне, 2006.
- Гришко Василь.* Замах на життя нації. – Детройт, 1983.
- Грушевський Михайло.* Про українську мову і українську школу. – К., 1991.
- Гурко В. И.* Из Петрограда через Москву, Париж и Лондон в Одессу. 1917–1918 // Архив русской революции, издаваемый И. В. Гессеном. XV. – Берлин, 1924.
- Дело членов Центрального Комитета Украинской Партии Социал-Революционеров Голубовича, Петренко, Лизановского, Часныка, Ярослава и др. Стенографический отчет. – Х., 1921.
- Демкович-Добрянський М.* Україна і Росія. – Львів; Краків; Париж, 1993.
- Демченко Я.* Правда об украинофилах. – К., 1906.
- Дзюба І.* Інтернаціоналізм чи русифікація? – Мюнхен, 1968; К., 1998; К., 2005; К., 2010.
- Дзюба І.* Україна в пошуках нової ідентичності // Україна: кам'янистий шлях до демократії. Fridrich Ebert Stiftung. – К., 2002.
- Дзюба Іван.* «Бо то не просто слово, звуки...». – К., 1990.
- Драгоманов М. П.* Вибране. – К., 1991.
- Єфремов Сергій.* За рік 1912-й. Під обухом. Більшовики в Києві. – К., 1993 (перевидання).

- Єфремов Сергій.* Новий документ до старих позовів. – К., 1912.
- Загнітко Анатолій.* Слово у душі – душа у слові. – Донецьк, 2010.
- Замч И. С.* Украинизация на Северном Кавказе // Революция и горец. – 1931. – № 12.
- Заславский Давид.* «Тиха украинская ночь?»: По следам новой Украины. – М.; Л., 1931.
- Заславский Давид.* М. П. Драгоманов: К истории украинского национализма. – М., 1934.
- Иркутов А.* Смертный приговор. – Х., 1930.
- Капеллер А.* Россия – многонациональная империя. – М., 2000.
- Катков М. Н.* 1864 год. Собрание передовых статей Московских Ведомостей. – Выпуск третий. – М., 1887.
- Качуровский Игорь.* К сотовой годовщине Эмского указа // Континент. – 1977. – № 11.
- Кені Педрик.* Карнавал революції. Центральна Європа 1989 року. – К., 2006.
- Кінан Едвард.* Російські історичні міфи: Пер. з англійської. – К., 2001.
- Кісь Роман.* Фінал третього Риму. – Львів, 1998.
- Книги і долі. Митці Розстріляного Відродження: Бібліографічний покажчик. – Одеса, 2002.
- Когут Зенон.* Російський централізм і українська автономія. Ліквідація гетьманщини 1760–1830. – К., 1996.
- Кокошкин Ф.* Областная автономия или единство России. – М., 1906.
- Коляска І.* Освіта в Радянській Україні. Дослідження дискримінації і русифікації. – Торонто, 1970.
- Коновець О. Ф.* Просвітницький рух в Україні. ХІХ–перша третина ХХ ст. – К., 1992.
- Костюк Григорій.* Окаянні роки: від Лук'янівської тюрми до Воркутської трагедії (1935–1940 рр.). – Торонто, 1978.
- Кравців Б.* Прогресування русифікації в Укр. РСР // Сучасність. – 1972. – Ч. 10.
- Кубійович В.* Нац. склад населення УРСР за переписом 1970 // Сучасність. – 1971. – Ч. 9.
- Кудряшев В. Н.* Консервативно-утопическая интерпретация русификаторской политики в конце ХІХ – начале ХХ века // Вестник Томского государственного университета. – 2007. – № 296. – С. 96–101.
- Курас І. Ф., Солдатенко В. Ф.* Соборництво і регіоналізм в українському державотворенні (1917–1920). – К., 1999.

- Куромія Гіроакі.* Свобода і терор у Донбасі. Українсько-російське прикордоння, 1870–1990-ті роки: Пер. з англійської. – К., 2002.
- Лежнев И.* Дни нашей жизни // Новая Россия. – 1922. – № 2.
- Листи з Харкова. Голод в Україні та на Північному Кавказі в повідомленнях італійських дипломатів 1932–1933 років. – Х., 2007.
- Лукінюк Михайло.* Обережно: міфи! – К., 2003.
- Масенко Лариса.* Нариси з соціолінгвістики. – К., 2010.
- Миллер А. И.* «Украинский вопрос» в политике властей и русском общественном мнении (вторая половина XIX в.). – СПб., 2000.
- Миллер Алексей.* «Руссификации: классифицировать и понять» // Ab Imperio. – 2002. – № 2.
- Миллер Алексей.* Россия и руссификация Украины В XIX веке // Россия–Украина: история взаимоотношений. – М.: Институт славяноведения и балканистики РАН, Институт «Открытое общество», 1997.
- Михайленко (Лозинський) М.* Росія й Україна. – Відень, 1915.
- Михутина И. В.* Украинский вопрос в России (конец XIX – начало XX века). – М., 2003.
- Мова і мовознавство в духовному житті суспільства. – К., 2007.
- Мовна політика та мовна ситуація в Україні. Аналіз і рекомендації. – 2-ге видання. – К., 2010.
- Мороз Осип.* Модерна нація: українець у часі і просторі. – Львів, 2001.
- Мотиль Олександр.* Підсумки імперій. Занепад, розпад і відродження: Пер. з англійської. – К., 2009.
- Мотузка М.* Українська контрреволюційна еміграція. – Х., 1928.
- Национальный вопрос в Государственных Думах России. – М., 1999.
- Национальный вопрос на VII Конгрессе Коминтерна // Революция и национальности. – 1935. – № 9.
- Нетерпимость в России: старые и новые фобии / Под ред. Г. Витковской и А. Малащенко. – М., 1999.
- Обережно – мова! Парламентські слухання 12 березня 2002 р. – К., 2003.
- Одарченко Петро.* Русифікація України і боротьба за врятування української нації. – Лондон, 1986.
- Основы геополитики: геополитическое будущее России. – М., 1997.
- Отечество. Пути и достижения национальных литератур России. Национальный вопрос. – Петроград, 1916.
- Охримович Юліан.* Розвиток української національно-політичної думки... – Львів; К., 1922.

- Панкратова А. М.* Великий русский народ – выдающаяся нация и руководящая сила Советского Союза. Стенограмма публичной лекции, прочитанной 10 января 1947 года в Конференц-зале Министерства высшего образования СРСР. – М., 1947.
- Пивторак Григорій.* Походження українців, росіян, білорусів та їхніх мов. Міфи та правда про трьох братів слов'янських зі спільної колиски. – К., 2001; К., 2005.
- Погрібний Анатолій.* По зачарованому колу століть, або Нові розмови про наболіле. – К., 2001.
- Покровский М. Н.* Об Украине. – Соцэкгиз Украины, 1935.
- Политика Российской империи в Восточной Галиции в годы Первой мировой войны. – М., 2000.
- Політика коренізації в радянській Україні (1920–1930-і рр.). Науково-допоміжний бібліографічний покажчик. – К., 2003.
- Портнов Андрей.* Упражнение с историей по-украински. – М., 2010.
- Пташинський П.* Другий інтернаціонал і український соціал-фашизм. – Х.: Партвидав «Пролетар», 1932.
- Раев Марк.* Понять дореволюционную Россию: государство и общество в Российской империи. – Лондон, 1990.
- Російський імперіалізм. Актуальні світові дискусії / Упорядник Тарас Гунчак. – К., 2010.
- Російщення України: Науково-популярний збірник. – Нью-Йорк, 1984.
- Россия и её «колонии». – М., 2007.
- Русская идея: Сборник произведений русских мыслителей. – М., 2002.
- Русская культура в контексте социально-исторических реалий Украины (конец XX столетия): Материалы международной научно-практической конференции (22–23 октября 1993 г.). – К., 1993.
- Русское общество 30-х годов XIX в. Люди и идеи. Мемуары современников / Под ред. И. А. Федосова. – М., 1989.
- Рябчук Микола.* Від Малоросії до України: парадокси запізнілого націєтворення. – К., 2000.
- Савченко Федір.* Заборона українства 1876 р. До історії громадських рухів на Україні 1860–1870-х рр. – Х.; К., 1930.
- Самойлович Ю.* Церковь украинского социал-фашизма. – М., 1932.
- Седых Виктор.* Повернул истории бег. – Мариуполь, 2000.
- Солдатенко В. Ф.* Українська революція. – К., 1999.
- Соловей Д.* Винищення України – основна мета Росії у війні 1914 р. – Вінніпег, 1963.

- Соловей Д.* Голгота України. – Вінніпег, 1953. – Ч. 1. Московсько-більшевицький окупаційний терор в УРСР між першою і другою світовою війною.
- Соловьёв Вл. С.* Национальный вопрос в России. – СПб., 1891. – Вып. 1–2.
- Станкевичъ В.* Судьбы народовъ России. – Берлин, 1921.
- Степняк-Кравчинский С. М.* Россия под властью царей. – М., 1965.
- Степун Ф.* Националистическая окраска философии истории славянофилов // Русская мысль. – 1910. – Кн. III.
- Степун Ф.* Прошлое и будущее славянофильства // Северные записки. – 1913. – ноябрь.
- Стороженко А. В.* Происхождение и сущность украинофильства. – К., 1911.
- Струве Петр.* Общерусская культура и украинский партикуляризм // Русская мысль. 1912. – № 1.
- Сухово-Хоменко В.* Одміни і банкрутство українського націоналізму. – Х., 1929.
- Таирова-Яковлева Татьяна.* Мазепа. – М., 2007. – (Серия «Жизнь замечательных людей»).
- Таран Ф.* Україна в сучасній міжнародній ситуації. – Х., 1929.
- Украина – Россия: концептуальные основы гуманитарных отношений. – К., 2001.
- Украинский сепаратизм в России. – М., 1998.
- Україна – Росія. Концептуальні основи гуманітарних відносин. – К., 2001.
- Україна і світ: прагнення змін: Монографія Українського Фулбрайтівського товариства і Програми ім. Фулбрайта в Україні. – К., 2010.
- «Українізація» 1920–1930-х років: передумови, здобутки, уроки. – К., 2003.
- Українська мова у XX сторіччі: історія лінгвоциду / За редакцією Лариси Масенко; Упорядники: Лариса Масенко, Віктор Кубайчук, Оріся Демська-Кульчицька. – Видання друге, доповнене. – К., 2006.
- Українська мова у XXI столітті: традиції і новаторство: Тези доповідей Всеукраїнського лінгвістичного форуму молодих учених. – К., 2010.
- Українсько-російські відносини: гуманітарний вимір: Науковий збірник. – К., 1998.
- Устрялов Н.* Национальная проблема у первых славянофилов // Русская мысль. – 1996.
- Хвиля Андрій.* Ясною дорогою. – Х.: ДВУ, 1927.
- Хвильовий Микола.* Україна чи Малоросія? – К., 1993.

- Цимбалістий Богдан.* Тавро бездержавності. – Джерзі Сіті, 1982.
- Цьвікевіч А.* «Западно-русизм»: нарысы з історыі грамадзкай мыслі на Беларусі у XIX і пачатку XX в. – Менск, 1993.
- Чапленко Василь.* Дещо про мову. – Нью-Йорк, 1959.
- Чапленко Василь.* Мовна політика більшовиків. – Мюнхен, 1956.
- Черномаз В. А.* Украинское национальное движение на Дальнем Востоке (1917–1922 гг.). – Владивосток, 2009.
- Шаповал М.* Соціографія України. Соціологія і політика. – Прага, 1933.
- Шевельов Юрій.* Українська мова в першій половині XX століття (1800–1941): Стан і статус; Так нас навчали правильних проізношеній // *Юрій Шевельов.* Вибрані праці у двох книгах. – Кн. 1. Мовознавство. – К., 2008.
- Шелухін Сергій.* Україна. – Прага, 1936–1937.
- Шкандрій Мирослав.* В обіймах імперії. Російська і українська література новітньої доби. – К., 2004.
- Шпорлюк Роман.* Імперія та нації. – К., 2000.
- Шульгин В.* Украинствующие и мы! – Белград, 1939.
- Щеголев С. Н.* Украинское движение как современный этап южнорусского сепаратизма. – К., 1912.
- Щербак Юрій.* Україна в зоні турбулентності. – К., 2010.
- Юркевич Л.* Національні права і робітництво. – Львів, 1913.
- «1918 год на Украине» / Под общей редакцией предводителя Российского Дворянского Собрания князя А. К. Голицына. – М., 2001.
- XI з'їзд КП(б)У. 5–15 червня 1930. Стенографічний звіт. – Х., 1930.
- Contemporari Ukrainian on the Cultural Map of Europe. – New York, 2009.
- Hunczak T. (ed.).* Russian Imperializm from Ivan the Great to the Revoluzion. – Нью-Брунсвік, 1974.
- Robert P. Geraci.* Windows on the East. National and Imperial Identities in Late Tsarist Russia. – Ithaka; London, 2001.
- Silver B.* Social Mobilization and the Russifikation of the Soviet Nationalities // *Amerikan Politikal Sciens Revies*, LXVIII.ий I 233